

Boer, zorg dat je boer blijft!

Een onderzoek naar de specifieke waarden van
een bedrijfsmatige zorgboerderij

Auteur: ir. Marjolein Elings

Met medewerking van: dr.ir. Jan Hassink, dr. Henk Spies &
dr. Marie-José Enders-Slegers

Opdrachtgevers

- Omslag
- Landelijk Steunpunt voor Landbouw & Zorg

Wetenschapswinkel Wageningen UR
juni 2004

Rapport 194B

Colofon

Boer, zorg dat je boer blijft! Een onderzoek naar de specifieke waarden van een bedrijfsmatige zorgboerderij

Opdrachtgevers

Omslag, stichting ter bevordering van de ontmoeting tussen landbouw, ambacht en gezondheidszorg
Landelijk Steunpunt voor Landbouw & Zorg

Financiering

Wetenschapswinkel Wageningen Universiteit en Researchcentrum
Ministerie LNV, Programma Multifunctionele Bedrijfssystemen
Plant Research International
Landelijk Steunpunt voor Landbouw & Zorg
Omslag

Projectuitvoering

Ir. Marjolein Elings
Dr.ir. Jan Hassink
Dr. Henk Spies

Deelnemende zorgboerderijen

- Erve Meijerinkbroek te Haaksbergen
- Zorgboerderij De Lindelaar. Bronlaak, sociaaltherapeutische woon- en werkgemeenschap te Oploo
- Zorgboerderij John en Marga van der Wijst te Vorden
- Zorgboerderij Wienes te Hegelsom
- Boerderij van Abrona te Huis ter Heide
- Boerderij de Huydecoper van de Amerpoort Asvz te Baarn

Begeleidingscommissie

- D. Klein Bramel, coördinator van de Vijfprong en bestuurslid van Omslag
- Dr. M.J. Enders-Slegers, universitair docent aan de faculteit Sociale Wetenschappen, klinische en gezondheidspsychologie van de Universiteit Utrecht
- Dr.ir. Jan Hassink, senior onderzoeker landbouw, zorg, gezondheid, Plant Research International
- Gerrit Penninx, bestuurslid Landelijk Steunpunt voor Landbouw & Zorg
- Hannelore Speelman, coördinator van de Noorderhoeve en bestuurslid Omslag
- Dr. Henk Spies, onderzoeker bij STAB Ontwikkeling en organisatie
- Ir. Gerard Straver, projectcoördinator Wetenschapswinkel Wageningen Universiteit en Researchcentrum

ISBN : 90 – 6754 – 812 X
Omslag : Andrew Zeegers, Domino Design
Lay-out : Vormgeving, Plant Sciences Group
www.wur.nl/wewi

Rapportnummer 194b
Juni 2004

Boer, zorg dat je boer blijft!

Een onderzoek naar de specifieke waarden van een bedrijfsmatige zorgboerderij

Rapportnummer 194B

Auteur: ir. Marjolein Elings

Met medewerking van: dr. Henk Spies, dr.ir. Jan Hassink & dr. Marie-José Enders-Slegers

Coördinatie wetenschapswinkel: ir. Gerard Straver

Wageningen, juni 2004

Omslag

Venkel 25

Postbus 18252

8252 CH Dronten

Tel. 0321 33 95 75

e-mail: omslag@xs4all.nl

Omslag wil binnen kleinschalige landbouw- en ambachtelijke bedrijven:

- herstellmogelijkheden stimuleren voor mensen die leven van alledag voor een bepaalde tijd niet zelf zelfstandig aankunnen;
- werkplekken ondersteunen voor mensen met een blijvende zorgvraag waar zij als persoon tot hun recht komen. Zij wil dat de samenleving en daarmee dus ook het bedrijfsleven plaats voor hen gaat inruimen en oog krijgt voor hun waardevolle bijdrage.

Landelijk Steunpunt voor Landbouw & Zorg

Churchillstraat 35

3772 KV Barneveld

steunpunt@landbouwzorg.nl

www.landbouwzorg.nl en

www.zorgboeren.nl

Het Landelijk Steunpunt is een landelijke, onafhankelijke Stichting die is opgericht om het fenomeen zorgboerderij (in de breedste zin van het woord) te ondersteunen, te versterken en te promoten. De activiteiten van het Steunpunt bestaan onder andere uit informatievoorziening, promotie en pleitbezorging.

Wetenschapswinkel Wageningen UR

Postbus 9101

6700 HB Wageningen

0317-485649

e-mail: wetenschapswinkel@wur.nl

www.wur.nl/wewi

www.wetenschapswinkels.nl

Maatschappelijke organisaties zoals verenigingen en belangengroepen, die niet over voldoende financiële middelen beschikken, kunnen met onderzoeksvragen terecht bij Wetenschapswinkel Wageningen UR. Deze biedt ondersteuning bij de realisatie van onderzoeksprojecten. Aanvragen moeten aansluiten op het werkterrein van Wageningen UR: voeding en gezondheid, duurzame agrosystemen en watermanagement, een leefbare groene ruimte en maatschappelijke veranderingsprocessen.

STAB

Postbus 14064
3508 SC Utrecht
tel. 030 21 92 050
fax 030 21 92 051

www.stab-utrecht.nl
info@stab-utrecht.nl

STAB is een onderzoeks-, organisatieadvies- en opleidingsbureau dat zich richt op de ontwikkeling van mens en organisatie: ontwikkeling van medewerkers binnen organisaties, maar ook van de mensen die als klant, werkzoekende, patiënt of cliënt met deze organisatie te maken krijgen. Hierbij is ons uitgangspunt dat de *mens centraal* staat en dat het altijd moet gaan om *maatwerk*. We bieden ondersteuning op individueel en op organisatieniveau.

Plant Research International

Agrosysteemkunde, Multifunctioneel
Landgebruik
Postbus 16
6700 AA Wageningen
info.plant@wur.nl
www.plant.wur.nl

De relatie van landbouw met andere functies in het landelijk gebied vormt de basis voor het onderzoek van het cluster Multifunctioneel Landgebruik. Vanuit de maatschappelijke wensen naar natuur/ landschap, water, milieukwaliteit, energie, klimaat, zorg en gezondheid en uiteraard voedsel en grondstoffen onderzoeken we de mogelijkheden van functiecombinaties. De systeemkundige benadering en de interactie van functies binnen het bedrijfssysteem vormen het zwaartepunt van ons onderzoek.

Inhoudsopgave

	Pagina
Voorwoord	1
Dankwoord	3
Samenvatting	5
1. Inleiding	9
1.1 Achtergrond van het onderzoek	9
1.2 De opdracht voor dit onderzoek	9
1.3 Probleemstelling	10
1.4 Doelstelling	11
1.5 Vraagstelling	12
1.6 Opbouw van het rapport	12
2. Het onderzoek	13
2.1 Vooronderzoek: conceptuele verkenning	13
2.2 Veldonderzoek: inventariseren van de voor- en nadelen van het bedrijfsmatige karakter van een zorgboerderij	13
2.3 Analysefase	13
3. Definitie van bedrijfsmatig karakter	15
3.1 Bedrijfsmatige aspecten die in de concept-mapping naar voren kwamen	16
3.2 Aspecten van een goede zorgboerderij die in de concept-mapping naar voren kwamen	16
3.3 Goede dagbesteding	17
4. Wat is goede dagbesteding?	19
4.1 Dagbesteding	19
4.2 Een historische terugblik	19
4.3 Goede dagbesteding in de literatuur	20
4.4. Theoretische achtergronden	20
5. Succesfactoren en mogelijke knelpunten	23
5.1 De boer	23
5.2 De bedrijfsvoering	25
5.3 Sociaal netwerk	26
5.4 Begeleiding	29
5.5 Echt werk?	30
5.6 Mogelijke knelpunten van een bedrijfsmatige boerderij	31
6. Vergelijking van bedrijfsmatige en instellingsboerderijen	35
6.1 Succes- en faalfactoren: een vergelijking tussen bedrijfsmatige en instellingsboerderijen	35
7. Beschouwing en aanbevelingen	41
7.1 Succes- en faalfactoren van het bedrijfsmatige karakter	41
7.2 Aandachtspunten bij verschillende typen zorgboerderijen	44
7.3 Een goede dagbesteding	46
7.3.1 Eigenschappen van een boerderij: aanwezigheid, opmerken en er naar handelen	46
7.3.2 Vervulling van basale intermenselijke behoeften	47
7.3.3 Methodisch werken en presentie	47
7.4 Aanbevelingen	48
8. Geraadpleegde literatuur	51
Bijlage I. Opzet en verloop van het onderzoek	4 pp.

Voorwoord

Op een boerderij wordt gewerkt. Met de aarde, de planten, de dieren en de hele atmosfeer die daar als middel bij hoort. Door menselijk handelen komen producten tot stand die gebruikt worden door zowel mensen als dieren. Wie op een boerderij werkt is onderdeel van dit proces. Meer of minder bewust voelen we allemaal aan dat het voor mensen die 'hun plek tussen hemel en aarde' niet zo vanzelfsprekend kunnen vinden, om wat voor reden dan ook, belangrijk is om actief en direct betrokken te blijven. Ook voelen we aan dat het boerderijwerk daarvoor een prachtige mogelijkheid is. Het aantal zorgboerderijen in Nederland is niet voor niets tot boven de 400 gegroeid.

Maar, er doet zich een probleem voor. Het gaat moeizaam met de rentabiliteit van de landbouwsector en een bedrijf moet steeds meer uit de kast halen om rendabel te kunnen produceren. Zo kan het gebeuren, en in Duitsland zijn er zulke voorbeelden, dat een landbouwbedrijf met een goed lopende zorgtak de agrarische activiteiten steeds meer als een kostenpost gaat ervaren en dus probeert die te reduceren. Zo ontstaan dan instellingen die het 'middel' landbouw inzetten ten behoeve van de zorgverlening. Omdat dat middel een kostenpost is moet het zo efficiënt mogelijk - dus, afgestemd op de zorgvraag - ingezet worden. Velen in de Nederlandse landbouw- en zorg-wereld hebben de indruk dat met deze tendens de eigenlijke waarde van landbouw en zorg verloren dreigt te gaan.

Bovenstaande impliceert dat die 'eigenlijke waarde' verband houdt met het bedrijfsmatige karakter van het landbouwbedrijf. En gevoelsmatig zeggen we allemaal weer: ja, dat is zo. Maar wat is dan precies dat bedrijfsmatige karakter? Waar liggen de grenzen daarvan en klopt het wel wat we allemaal zo op onze klompen aanvoelen en zo ja, kunnen we dat dan met goede argumenten onderbouwen en ook voor een buitenstaander inzichtelijk maken?

Het Landelijk Steunpunt voor Landbouw & Zorg en Omslag zijn van mening dat het voor de verdere ontwikkeling van de combinatie landbouw en zorg van groot belang is om meer inzicht in deze materie te hebben. Want zonder dat inzicht zullen economische wetmatigheden de richting gaan bepalen en dan zou landbouw en zorg wel eens aan zijn eigen succes ten onder kunnen gaan.

Als opdrachtgevers zijn we verheugd te kunnen constateren dat het de onderzoekers is gelukt om een boeiend eindproduct af te leveren; een rapport dat over het bedrijfsmatige karakter van zorgboerderijen gaat, en dat niet alleen voor de leek maar ook voor de boeren, de hulpverleners en de cliënten helder uiteenzet en onderbouwt wat de werkzame aspecten zijn van zorg op een boerderij.

Het onderzoek geeft niet als resultaat dat elke zorgboerderij zeer bedrijfsmatig zou moeten zijn. Wel geeft het duidelijk weer welke kwaliteiten samenhangen met een meer of minder bedrijfsmatig karakter en hoe die kwaliteiten voor de verschillende doelgroepen zouden kunnen werken. Ook geeft het aanbevelingen over hoe die kwaliteiten ingezet en beïnvloed kunnen worden. En dat is een grote prestatie, want met zorg op een boerderij is het als met een wandeling in de natuur. Je voelt dat het je goed doet maar leg maar eens uit waardoor dat zo is.

Namens de opdrachtgevers,

Derk Klein Bramel

Dankwoord

Dit rapport heeft zijn ontstaan te danken aan vele mensen. In dit dankwoord wil ik hen graag bedanken voor hun hulp en adviezen.

Allereerst een woord van dank aan alle zorgboeren, begeleiders en hulpboeren die hun medewerking verleenden aan dit onderzoek. Het was erg leuk om tijdens dit onderzoek met zoveel hulpboeren op verschillende boerderijen te mogen werken. De hulpboeren vonden het nooit een probleem dat ik meewerkte, jullie stonden open voor alle vragen en ik heb erg veel van jullie geleerd. Ik ben trots dat ik met zoveel leuke en gedreven mensen heb mogen samenwerken.

Verder ben ik mijn dank verschuldigd aan de begeleidingscommissie. Zij hebben met hun deskundige adviezen de kwaliteit van het onderzoek verhoogd. De betrokkenheid bij en het enthousiasme voor het onderzoek onder de begeleidingscommissieleden was erg groot. We hebben vele interessante discussies en bijeenkomsten gehad gedurende het onderzoek. Derk-Klein Bramel, Marie-José Enders, Jan Hassink, Gerrit Penninx, Hannelore Speelman, Henk Spies en Gerard Straver bedankt voor jullie geweldige inzet en interesse.

Marjolein Elings

Samenvatting

Wat is voor cliënten met een verstandelijke beperking de waarde van het agrarisch bedrijfsmatige karakter van een zorgboerderij?

Dat is de vraagstelling van dit onderzoek.

Subvragen:

- Wat wordt er verstaan onder het agrarisch bedrijfsmatige karakter van een zorgboerderij? Welke invulling geven verschillende partijen aan dat begrip?
  - Wat zijn voor cliënten de voor- en nadelen van zorgboerderijen met een agrarisch bedrijfsmatig karakter in vergelijking met zorgboerderijen zonder een agrarisch bedrijfsmatig karakter?
  - Welke aanbevelingen kunnen volgen uit het onderzoek voor zorgboeren en andere betrokken partijen?
- ❖ *Wat wordt er verstaan onder het agrarische bedrijfsmatige karakter van een zorgboerderij? Welke invulling geven verschillende partijen aan het begrip?*

In een vooronderzoek is met behulp van 'concept mapping' een antwoord gegeven op deze vraag. Zeventien deelnemers uit de wereld van landbouw en zorg deden uitspraken over wat aspecten zijn van een bedrijfsmatige zorgboerderij. De deelnemers clusterden deze uitspraken. Vervolgens zijn deze gegevens verder verwerkt in het computerprogramma van de concept mapping methode. Aspecten van bedrijfsmatigheid die werden genoemd zijn: agrarische bedrijfsvoering, bedrijfscultuur van gewoon meedoen, arbeidsverhoudingen, arbeidsbeleving, intentie tot volwaardig werknemerschap en financiële beloning.

- ❖ *Wat zijn voor cliënten de voor- en nadelen van zorgboerderijen met een agrarisch bedrijfsmatig karakter in vergelijking met zorgboerderijen zonder een agrarisch bedrijfsmatig karakter?*

Ter beantwoording van deze onderzoeksvraag zijn zes boerderijen bezocht waar interviews met cliënten, zorgboeren en begeleiders (afkomstig uit de zorg) zijn gehouden en waar observaties plaatsvonden.

Voordelen

In een eerste analytische stap zijn de voordelen, de succesfactoren, van bedrijfsmatige zorgboerderijen (of van bedrijfsmatige onderdelen van zorgboerderijen) geïdentificeerd.

De boer

De boer is op een bedrijfsmatige zorgboerderij een belangrijk figuur. De boer is voor de cliënten de baas op de boerderij en hij heeft de kennis en de kunde van de landbouw. Cliënten ervaren de boer als een rolmodel, zij identificeren zich met de boer. Daarnaast is de boer een ondernemer bij uitstek. Hij is gewend risico's te nemen in zijn bedrijf. Ondernemerschap komt goed van pas op de zorgboerderij, bijvoorbeeld in het maken van aanpassingen voor de cliënten.

De bedrijfsvoering

Een bedrijfsmatige zorgboerderij is een echt bedrijf waar agrarische productie plaatsvindt. Cliënten werken samen met de zorgboer en begeleiders aan een kwaliteitsproduct. Het verrichten van noodzakelijke en nuttige werkzaamheden geeft cliënten waardering en voldoening. De meeste bedrijfsmatige zorgboerderijen bieden kleinschalige opvang van cliënten. Cliënten ervaren in het werk veel aandacht.

Cliënten komen in aanraking met alle aspecten van een boerderij. Een bedrijfsmatige zorgboerderij kan daardoor een goede opstap bieden voor het doorstromen van cliënten naar een regulier landbouwbedrijf.

Sociaal netwerk

Cliënten komen op de zorgboerderij in contact met verschillende mensen. Dit verbreedt hun sociale netwerk. Belangrijk daarbij is het contact met het boerengezin. Op een zorgboerderij zijn cliënten vaak bezig met werkzaamheden die je samen moet doen. Dit zorgt voor saamhorigheid tussen cliënten, zorgboer en begeleiders. Het gevoel 'samen de klus te klaren' ervaren cliënten als stimulerend om mee te werken. Samenwerken vindt vaak plaats in koppels. Daarin kunnen cliënten elkaar aanvullen en leren van elkaar.

Werken op een bedrijfsmatige zorgboerderij betekent voor de meeste cliënten dat er een scheiding is tussen wonen en werken. Cliënten zijn hierdoor tijdens de werkdag even in een andere setting.

Begeleiding

Op een bedrijfsmatige zorgboerderij hebben de meeste zorgboeren en begeleiders kennis van de landbouw. Zorgboeren en begeleiders geven aan dat kennis van de landbouw belangrijk is in de begeleiding van cliënten. Alleen dan kunnen er kwaliteitsproducten worden voortgebracht. Landbouwkundige kennis en ervaring is ook een voorwaarde om flexibel te kunnen inspelen op onverwachte omstandigheden. De landbouwkundige kennis maakt het mogelijk aan te sluiten bij de mogelijkheden van een cliënt.

Echt werk

Een cliënt wordt op een bedrijfsmatige zorgboerderij aangesproken op zijn mogelijkheden en niet op zijn beperkingen. Sommige werkzaamheden brengen een bepaalde werkdruk met zich. Cliënten ervaren dit meestal als uitdagend en prettig, en soms ook – zoals nu eenmaal met echt werk het geval is – als vermoeiend.

Cliënten krijgen op een bedrijfsmatige zorgboerderij geen financiële beloning. Sommige cliënten vinden dit geen probleem, een enkeling zou graag betaald worden voor het werk.

Twee types zorgboerderijen zijn nader met elkaar vergeleken op voor- en nadelen: boerderijen met veel, en boerderijen met weinig bedrijfsmatige aspecten. Beide types zijn in dit onderzoek bezocht. De nadelen van het niet bedrijfsmatige vormen het spiegelbeeld van de hier boven geschetste voordelen: geen noodzakelijke werkzaamheden, geen echte boer die de landbouw weet in te zetten voor activiteiten, minder inclusie in de samenleving, minder groot sociaal netwerk voor cliënten, soms geen scheiding tussen wonen en werken. Maar ook bedrijfsmatige aspecten kunnen nadelen met zich meebrengen. De belangrijkste zijn het vasthouden van de 'betere' cliënten omdat zij voor de boerderij productief zijn en het beperken van de toelating van cliënten die minder kunnen.

Het onderzoek laat zien dat bedrijfsmatige zorgboerderijen, door de aanwezigheid van een echte boer, noodzakelijke werkzaamheden, kleinschaligheid, het sociale netwerk en kennis van de landbouw bij begeleiders, cliënten meer mogelijkheden bieden voor ontwikkeling en inclusie in de samenleving en vervulling van basale intermenselijke behoeften dan niet bedrijfsmatige zorgboerderijen. Het onderzoek laat ook zien dat bedrijfsmatige zorgboerderijen en instituutsboerderijen en de landbouw-en-zorgsector veel van elkaar kunnen leren.

❖ *W elke aanbevelingen kunnen volgen uit het onderzoek voor zorgboeren en andere betrokken partijen?*

In het kader van dit onderzoek doen we aanbevelingen op verschillende niveaus en voor verschillende actoren.

Aanbevelingen voor vertegenwoordigers van de zorglandbouwsector

- Breng de specifieke waarde van het bedrijfsmatige karakter voor het voetlicht en profileer je daarmee als sector. Bedrijfsmatige zorgboerderijen hebben met name een meerwaarde voor cliënten die toe zijn aan meer uitdaging en die zich voorbereiden op doorstroming naar de samenleving.

- Maak de sector bewust dat de goede intentie van de zorgboer en zijn presentie gekoppeld moeten worden met een methodische aanpak die leidt tot bewustzijn en optimaal gebruik van de mogelijkheden die de boerderijomgeving biedt.
- Stimuleer dat bedrijfsmatige zorgboerderijen aandacht schenken aan een methodische aanpak, zonder dat het gewone van de boerderij verloren gaat.
- Stimuleer dat niet bedrijfsmatige zorgboerderijen bedrijfsmatige elementen invoegen.
- Stimuleer vervolgonderzoek dat verdere onderbouwing geeft voor de betekenis van het bedrijfsmatige karakter voor verschillende doelgroepen.

Aanbevelingen voor zorgboer en begeleider

- Zorg dat op een zorgboerderij een echte boer aanwezig is en een echte boer blijft.
- Stel begeleiders aan met voldoende landbouwkundige en zorgkennis.
- Blijf alert op het produceren van kwaliteitsproducten die ook economisch interessant zijn.
- Maak tijd voor reflectie en ontwikkeling van competenties en persoonlijke kwaliteiten waardoor goede intenties van de zorgboer en begeleider resulteren in het optimaal inzetten van de kwaliteiten van de bedrijfsmatige boerderij ten behoeve van de ontwikkelingsmogelijkheden van cliënten.

Aanbevelingen voor zorginstellingen

- Bied ruimte voor creativiteit en ondernemerschap en stimuleer dynamiek bij de instituutsboerderijen en de bedrijfsmatige zorgboerderijen waarmee wordt samengewerkt.
- Creëer ruimte voor methodisch werken en reflectie op de manier waarop gebruik gemaakt kan worden van de mogelijkheden die de boerderijomgeving biedt en ondersteun zorgboeren hierin.

Aanbevelingen op beleidsniveau voor ministeries en zorgverzekeraars

- Bied mogelijkheden voor zorgdiensten waar AWBZ-financiering en ondernemerschap samengaan.
- Stimuleer onderzoek dat bijdraagt aan het onderbouwen en verwoorden van de kwaliteiten van bedrijfsmatigheid in relatie tot visies op goede dagbesteding, goede zorg en persoonlijke ontwikkeling.
- Stimuleer onderwijs waar zorgboeren en begeleiders agrarisch, zorginhoudelijk en methodisch worden geschoold en waar aandacht is voor persoonlijke kwaliteiten en competenties.

1. Inleiding

1.1 Achtergrond van het onderzoek

Zorgboerderijen zijn agrarische bedrijven die cliënten uit de zorg- of welzijnswereld opvangen op de boerderij; op dit moment zijn er in Nederland zo'n vierhonderd van deze boerderijen. De cliënten, ook wel zorgvragers, deelnemers of hulpboeren genoemd, komen er meestal voor dagbesteding of arbeidstraining. Vaak hebben de cliënten ook meer persoonlijke doelen zoals het oefenen van sociale vaardigheden, het leren dragen van verantwoordelijkheid en het ervaren van ritme en regelmaat.

Eén van de kenmerkende verschillen van zorgboerderijen, in vergelijking met reguliere vormen van dagbesteding en arbeidstraining, is dat een zorgboerderij een 'echt' bedrijf is waar geen vrijblijvende bezigheidstherapie wordt bedreven maar waar cliënten de functie van hulpboer of werknemer krijgen en betrokken worden in de agrarische productie.

Onder de noemer 'zorgboerderijen' bestaan in de praktijk verschillende varianten. We kunnen ze indelen op een continuüm met aan de ene kant de instellingsboerderijen waar dagelijks vele cliënten aanwezig zijn en waar de agrarische productie geen duidelijke prioriteit heeft. Aan de andere kant staan reguliere agrarische bedrijven waar enkele dagdelen per week één of twee cliënten meewerken op de boerderij en waar al het werk georganiseerd is rondom het leveren van voldoende agrarische producten.

In de wereld van landbouw en zorg wordt ervan uitgegaan dat een bedrijfsmatige sfeer op de zorgboerderij van waarde is voor cliënten. Het idee daarbij is dat een boerderij, in vergelijking met een activiteitscentrum, een regulier bedrijf is en dat 'echt' of noodzakelijk werk méér of andere voordelen biedt dan gecreëerd, gekunsteld of hobbyachtig werk. Het 'echte' op de boerderij bestaat eruit dat het duidelijk en zichtbaar is dat het werk moet gebeuren – de planten verleppe als ze geen water krijgen en de koeien worden onrustig tegen melktijd – en dat de boerderij een bedrijf is waar inkomsten uit het agrarisch gedeelte noodzakelijk zijn voor het voortbestaan van het bedrijf. Volgens verschillende praktijkervaringen zou juist dit bedrijfsmatige karakter de juiste context bieden voor cliënten (Omslag, 1997). Maar is dat ook werkelijk zo en in alle situaties? Wat zijn voor cliënten de voor- en nadelen van een bedrijfsmatige werksfeer op een zorgboerderij? Een andere vraag is of de bedrijfsmatige sfeer op een instellingsboerderij anders ervaren wordt dan op een productieboerderij.

1.2 De opdracht voor dit onderzoek

Over de voor- en nadelen van een bedrijfsmatige sfeer op een zorgboerderij en de precieze betekenis van dit begrip is weinig bekend. Althans, diverse betrokkenen hebben er zo hun mening over maar een diepgaand inzicht in de precieze betekenis van de arbeidsmatige sfeer op een zorgboerderij ontbreekt. Voor de verdere ontwikkeling en uitbreiding van landbouw en zorg is dit inzicht zeer gewenst.

Dat is de mening van het Landelijk Steunpunt Landbouw & Zorg en van Omslag. Het Steunpunt is een organisatie die zich richt op alle zorgboerderijen in Nederland. Doel is het stimuleren, promoten en ondersteunen van initiatieven op het gebied van landbouw en zorg. Het Steunpunt fungeert als expertisecentrum. Het is een aanspreekpunt voor mensen en organisaties met vragen over zorgboerderijen. Daarnaast vervult het Steunpunt ook een meer strategische taak. Het onderhoudt contacten met vele mensen en organisaties op het vlak van landbouw en zorg. Hierdoor heeft het Steunpunt overzicht over de stand van zaken in Nederland en kan het signaleren waar kansen en knelpunten liggen (www.landbouwzorg.nl). Omslag is een stichting ter bevordering van de ontmoeting tussen landbouw, ambacht en gezondheid. De inspiratiebron van Omslag is de antroposofie. Verschillende zorgboerderijen zijn aangesloten bij deze stichting. Omslag ondersteunt en initieert maatschappijvernieuwend projecten en is de afgelopen jaren opdrachtgever geweest voor diverse onderzoeken over landbouw en zorg (www.omslag.org).

Beide organisaties willen graag meer inzicht krijgen in het bedrijfsmatige karakter van een zorgboerderij en in de uitwerking die dit heeft op cliënten van de zorgboerderij. Zij hebben deze vraag neergelegd bij de Wetenschapswinkel van Wageningen Universiteit en Researchcentrum.

1.3 Probleemstelling

In de samenleving wordt het hebben van werk zeer belangrijk gevonden. Aan werk ontnemen mensen status en zingeving. Het hebben van werk wordt gezien als een belangrijk middel om deel uit te maken van de samenleving. Te denken valt aan de vele initiatieven om langdurige werklozen en allochtonen méér bij de samenleving te betrekken door hen te bemiddelen naar betaald of onbetaald werk. Ook voor mensen met een handicap is het hebben van een baan steeds meer in de belangstelling gekomen. Werken is naast een plicht vooral een recht geworden in de zin dat iedere burger de mogelijkheid moet hebben om een bijdrage aan de samenleving te leveren en om daar zingeving aan te ontnemen. Vanaf de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw besteedt de zorgsector steeds meer aandacht aan het aanbieden van beschutte en betaalde werkplekken. De verzorgingsstaat is zich steeds meer gaan richten op het bevorderen van arbeidsparticipatie van mensen (Van Berkel, 1997). Door de jaren heen zijn vele wettelijke procedures, individuele methodieken en financiële prikkels geïntroduceerd die de arbeidskansen van mensen met een handicap vergroten (Coenen-Hanegraaf *et al.*, 1999). Er is ook een scala aan beschutte en beschermd werkplekken in reguliere bedrijven gecreëerd die het mogelijk maken dat mensen met een handicap werken op een plek waar contact met niet-gehandicapten mogelijk is en waar cliënten hun vaardigheden kunnen ontwikkelen.

Voor sommigen is het evident dat werken in een reguliere arbeidsomgeving een andere uitwerking heeft op cliënten dan werken in een dagactiviteitencentrum of werkproject. In de literatuur over supported employment, in Nederland beter bekend als 'begeleid werken' en 'job coaching', wordt benadrukt dat ieder mens liever zinvol en 'echt' werk doet in de gewone wereld in plaats van beziggehouden wordt in een activiteitencentrum tussen uitsluitend mensen met een handicap (Wehman *et al.*, 1992).

Echter, voor veel mensen met een handicap is regulier of echt werk nog weinig voorhanden. Uitbreiding van de mogelijkheden, in de vorm van werken op een boerderij, biedt een interessante optie. Een boerderij is immers een reguliere werkplek waar echt gewerkt moet worden. Het werken op een boerderij is anders dan het werken op een activiteitencentrum of werkproject. Een boerderij is een bestaand bedrijf waar ook niet-gehandicapten werken of wonen, de opzet is bedrijfsmatig, de boer is de baas en er wordt gewerkt met planten en dieren.

De vraag rijst in welke mate zorgboerderijen een bedrijfsmatige sfeer hebben en wat cliënten daarbij als voor- en nadeel ervaren. Voorbeelden van de spanningen tussen de economische en de zorgdoelstellingen van zorgboerderij zijn in eerdere publicaties weergegeven (Omslag, 1997; Ketelaars *et al.*, 2001). Bij deze vraag moeten we ons realiseren dat er een grote variatie in zorgboerderijen bestaat. Het is een paraplu-begrip waaronder uiteenlopende combinaties van landbouw en zorg vallen. Het gaat om agrarische bedrijven waar enkele dagdelen per week één of twee cliënten, als dagbesteding, meewerken; om agrarische bedrijven waar dagelijks een groepje cliënten voor dagbesteding komt; om zorginstellingen die een boerderij op het instituutsterrein hebben en waar dagelijks cliënten komen. Maar het gaat ook om kinderboerderijen die de deuren openstellen voor groepjes cliënten uit de zorgsector. De overeenkomst bij al deze initiatieven is dat er gezocht wordt naar een combinatie van landbouw en zorg met het doel zinvolle dagbesteding aan te bieden.

De centrale vraag in het geheel is of het voor de ontwikkeling van cliënten onwenselijk is, als een zorgboerderij steeds minder een agrarisch bedrijf wordt en steeds meer op de zorg georiënteerd raakt. In de praktijk zien we namelijk gebeuren dat zorgboerderijen in de loop der tijd steeds meer opschuiven naar de zorg en dat de agrarische kant van het bedrijf minder belangrijk wordt. Deze ontwikkeling heeft zich voorgedaan in Duitsland. In Nederland nemen

de saldi in de landbouwsector al jarenlang af. Daardoor hebben zorgboeren minder mogelijkheden te investeren in de landbouwtak op hun bedrijf. Verschillende zorgboerderijen staan nu voor de keus om te investeren in de landbouwkant of in de zorgkant; of ze een tuinder aannemen of een begeleider met een zorgopleiding. Een voordeel om meer op te schuiven naar de zorgkant kan zijn dat boeren daarmee hun kans vergroten om direct financiering te ontvangen van zorgverzekeraars, ofwel een AWBZ-erkenning krijgen en daarmee hun financiële basis te verstevigen. Maar ook zonder zo'n AWBZ-erkenning kan het gebeuren dat boeren steeds meer opschuiven naar de zorg en dat de agrarische kant van het bedrijf minder belangrijk wordt. Vooralsnog ontbreekt het aan argumenten om voor het één of het ander te kiezen.

Samenvattend: Hoewel het belang van het bedrijfsmatige van een zorgboerderij vaak wordt benadrukt, ontbreekt het tot dusver aan onderbouwing van wat bedrijfsmatig precies inhoudt en aan inzicht in de voor- en nadelen ervan voor cliënten. Daarmee ontbreekt het aan een relevant toetsingskader om de zorgboerderij in de meest wenselijke richting verder te ontwikkelen.

Degenen die behoren tot de doelgroep van de zorgboerderij worden in de dagelijkse praktijk cliënten, hulpboeren, zorgvragers, vrijwilligers of deelnemers genoemd. Voor de eenduidigheid kiezen we in dit onderzoek voor 'cliënten'.

1.4 Doelstelling

Dit onderzoek beoogt inzicht te geven in de veronderstelde waardevolle aspecten van het bedrijfsmatige karakter van zorgboerderijen voor cliënten met een verstandelijke beperking. Het gaat er dus om in hoeverre en op welke manier de agrarisch bedrijfsmatige sfeer bijdraagt aan de doelstellingen van deze cliënten. Doelstellingen die samengevat worden in de term 'cliëntenperspectief', waarbij het gaat om het leiden van een zo gewoon mogelijk leven, het participeren in de samenleving, het hebben van gelegenheid om zich te ontwikkelen, het bevorderen van welbevinden of kwaliteit van leven, en het trainen van arbeidsvaardigheden. De term bedrijfsmatig karakter betreft dan het bedrijfsmatige op agrarisch gebied; het gaat dus niet zozeer om een goede financiële of sociale bedrijfsvoering op de zorgboerderij maar om de mate waarin er sprake is van een werksfeer die ook op een regulier agrarisch bedrijf bestaat.

Cliënten zijn in dit onderzoek mensen met een verstandelijke beperking die voor dagbesteding naar een zorgboerderij gaan. Voor deze keuze bestaan zowel pragmatische als inhoudelijke redenen. Het onderzoek zou bij meerdere doelgroepen te complex worden. Daarnaast wordt niet alleen vanuit cliënten- als ouderorganisaties maar ook vanuit zorginstellingen al jaren gewerkt aan de uitbreiding van arbeidsmogelijkheden voor mensen met een verstandelijke beperking. Tot slot nog een praktisch punt: mensen met een verstandelijke beperking vormen de grootste doelgroep van zorgboerderijen en dat rechtvaardigt de keus om juist naar de waarde van (het bedrijfsmatige karakter van) een zorgboerderij voor die doelgroep te kijken.

Het onderzoek beoogt de opdrachtgevers materiaal te geven om de verdere ontwikkeling en uitbreiding van zorgboerderijen te onderbouwen en stimuleren. Het onderzoek heeft daarmee vooral een intern doel: materiaal verzamelen om het eigen aanbod te verbeteren. Belangrijke doelgroepen daarbij zijn zorgboeren die overwegen om hun boerderij méér of minder bedrijfsmatig in te richten en daarnaast cliënten en verwijzers die met het materiaal tot een betere keuze kunnen komen.

1.5 Vraagstelling

De hoofdvraag luidde:

Wat is voor cliënten met een verstandelijke beperking de waarde van het agrarisch bedrijfsmatige karakter van een zorgboerderij?

Subvragen:

- Wat wordt er verstaan onder het agrarisch bedrijfsmatige karakter van een zorgboerderij? Welke invulling geven verschillende partijen aan het begrip?
- Wat zijn voor cliënten de voor- en nadelen van zorgboerderijen met een agrarisch bedrijfsmatig karakter in vergelijking met zorgboerderijen zonder een agrarisch bedrijfsmatig karakter?
- Welke aanbevelingen kunnen volgen uit het onderzoek voor zorgboeren en andere betrokken partijen?

1.6 Opbouw van het rapport

Na dit inleidende hoofdstuk worden in het volgende hoofdstuk in het kort de onderzoeksopzet en methode behandeld. In hoofdstuk 3 wordt de conceptuele verkenning naar het begrip 'bedrijfsmatige zorgboerderij' uiteengezet. Hoofdstuk 4 geeft een beschrijving van de recente ontwikkelingen over dagbesteding. Vervolgens beschrijft hoofdstuk 5 de succes- en faalfactoren van een bedrijfsmatige zorgboerderij zoals die uit het onderzoek naar voren komen. In hoofdstuk 6 worden bedrijfsmatige en instellingsboerderijen met elkaar vergeleken op succes- en faalfactoren. Ten slotte volgen er een beschouwing en aanbevelingen.

2. Het onderzoek

Hier volgt een korte schets van de methode van onderzoek. Een uitgebreidere beschrijving van de methode van onderzoek is opgenomen in Bijlage I.

2.1 Vooronderzoek: conceptuele verkenning

De eerste stap van het onderzoek verschaft duidelijkheid over het begrip 'bedrijfsmatig karakter' van een zorgboerderij. Door middel van de methode van 'concept mapping' hebben we een conceptuele verkenning gemaakt van het concept 'bedrijfsmatig karakter van zorgboerderijen'.

2.2 Veldonderzoek: inventariseren van de voor- en nadelen van het bedrijfsmatige karakter van een zorgboerderij

Uit het bestand van het Landelijk Steunpunt voor Landbouw en Zorg zijn verschillende zorgboerderijen geselecteerd met als doelgroep verstandelijk gehandicapten en een startdatum van voor 2000. Uit deze selectie hebben we uiteindelijk drie zorgboerderijen met een bedrijfsmatig karakter en drie zorgboerderijen met een minder bedrijfsmatig karakter bereid gevonden mee te werken aan het onderzoek.

De vraagstelling hebben wij beantwoord met behulp van kwalitatieve methoden, te weten: interviews en participatieve observatie. Met behulp van deze onderzoeksmethoden onderzochten wij de betekenis van een bedrijfsmatige zorgboerderij voor cliënten.

Bij het opstellen van de vragenlijst is gebruik gemaakt van de clusters van de concept-map. De antwoorden op de vragen moesten de verschillende clusters van de concept-map invullen.

De observaties zijn zowel verricht om inzicht te krijgen in het werken van een cliënt op de boerderij alswel om tijdens het werken vragen te kunnen stellen aan cliënten. Daarnaast zijn met het merendeel van de cliënten interviews gehouden. De gegevens van zowel de gesprekken tijdens het werk als de interviews zijn uitgewerkt. Niet alleen de cliënten maar ook bijna alle zorgboeren en begeleiders op de boerderijen zijn door de onderzoeker geïnterviewd. Deze interviews zijn op band opgenomen en uitgewerkt.

2.3 Analysefase

In de analysefase zijn de uitgewerkte observaties en interviews geanalyseerd vanuit de vraag: welke factoren op de betreffende zorgboerderij worden door de cliënten aangedragen als voor- of nadelen, of vallen vanuit cliëntenperspectief als zodanig te kwalificeren?

De analyse-fase is afgesloten met een toetsing van de voorlopige resultaten aan het werkveld.

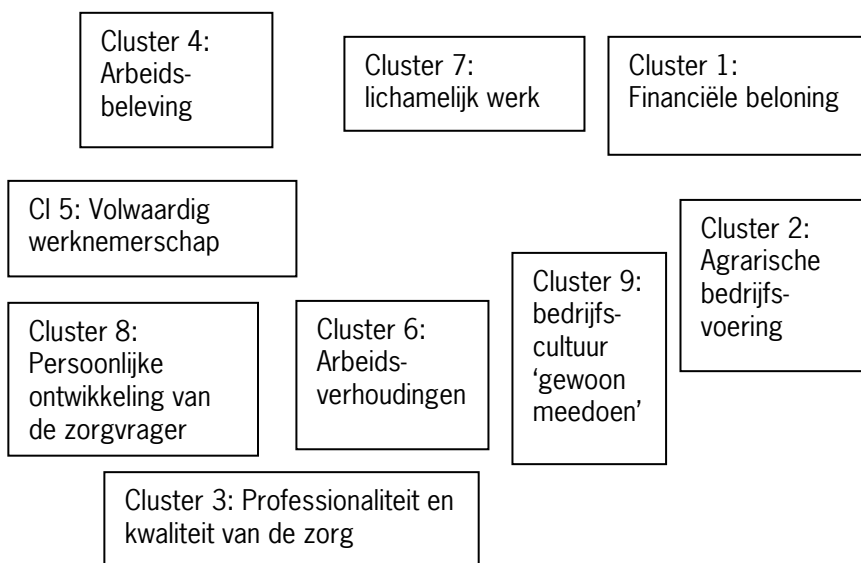

3. Definitie van bedrijfsmatig karakter

De eerste stap in de beantwoording van de onderzoeksvragen is het verschaffen van duidelijkheid over het begrip 'bedrijfsmatig karakter' van een zorgboerderij.

Met behulp van concept mapping voerden wij een conceptuele verkenning uit naar het concept 'bedrijfsmatig karakter van zorgboerderijen'.

Een groep van 17 mensen – zorgboeren, cliënten en familieleden, adviseurs 'landbouw en zorg' en een job coach – deed tijdens een brainstormfase uitspraken over het agrarisch bedrijfsmatige karakter van zorgboerderijen. Die uitspraken zijn vervolgens door de aanwezigen geordend naar belang en inhoud. Na de verwerking door een speciaal computerprogramma resulteerde dit in de volgende grafische weergave van kenmerken van een agrarisch bedrijfsmatige zorgboerderij (Ketelaars, 2003).

Afbeelding 1. Concept map agrarisch bedrijfsmatig karakter van een zorgboerderij.

In de laatste fase van de concept-mapping bekeken de deelnemers welke uitspraken in welk cluster stonden. Zij bedachten voor ieder cluster een titel of label (zie Afbeelding 1).

Kanttekening

Er is een kanttekening te maken bij de uitkomst van de concept-mapping. Bij de nabespreking bleek dat de deelnemers het lastig hadden gevonden om te blijven focussen op het agrarisch bedrijfsmatig karakter van een zorgboerderij. Regelmatig was men vloeiend overgegaan naar uitspraken over wat een goede zorgboerderij is. De concept-mapping heeft daarom zowel betrekking op wat voor de deelnemers een bedrijfsmatige zorgboerderij is, als op wat een goede zorgboerderij is.

De deelnemers gaven aan dat op een goede zorgboerderij de persoonlijke ontwikkeling van de cliënten centraal staat. Dat betekent dat de persoonlijke ontwikkeling van cliënten voor hen het belangrijkste doel op een zorgboerderij is en dat steeds gekeken moet worden wat het agrarische daaraan kan bijdragen.

Voor het empirische deel van het onderzoek maken we onderscheid tussen bedrijfsmatige aspecten en aspecten die met een goede zorgboerderij samenhangen. In dit empirische deel richten we ons op de voor- en nadelen van de bedrijfsmatige aspecten. Deze geïdentificeerde

aspecten van bedrijfsmatigheid gaven houvast voor het empirische gedeelte van het onderzoek. Zij vormden de aandachtspunten waarop wij cliënten over hun werk op de boerderij hebben bevroegd.

3.1 Bedrijfsmatige aspecten die in de concept-mapping naar voren kwamen

Agrarische bedrijfsvoering

Op een zorgboerderij worden agrarische producten gemaakt. Een zorgboerderij moet erop gericht zijn dat de landbouwkant van het bedrijf blijft bestaan. Het moet dus een rendabel en financieel gezond bedrijf zijn. Een bedrijf dat agrarische producten levert die te verkopen zijn. De boer blijft ondernemer en is deels onafhankelijk van de inkomsten vanuit de zorg.

Bedrijfscultuur van 'gewoon meedoen'

De agrarische productie is op een bedrijfsmatige zorgboerderij een bepalende factor voor sfeer en ritme. De boerderij is richtingbepalend voor het werk en dit betekent dat de werktijden van de deelnemers gekoppeld zijn aan de werktijden van het bedrijf. 'Gewoon meedoen' betekent dat cliënten meedoen met pauzes en maaltijden en bijvoorbeeld meekijken als een leverancier aanwezig is.

Arbeidsverhoudingen

Op een zorgboerderij met een bedrijfsmatig karakter is sprake van een goed werkgeverschap en werknemerschap. Voor beide partijen moeten de rechten en plichten duidelijk zijn. Goed werkgeverschap houdt in dat een boer kan inschatten welke werkzaamheden passen bij welke cliënten en dat hij de bedrijfsvoering aanpast aan het meewerken van de zorgvragers. Er moet verder een goede balans aanwezig zijn tussen de zorg en de agrarische productie.

Arbeidsbeleving

Op een zorgboerderij moet een cliënt zich boer, hulpboer of werker voelen. In ieder geval meer dan een willekeurige of vrijblijvende bezoeker. De cliënt moet zich uitgenodigd voelen om zijn kwaliteiten optimaal in te zetten ten behoeve van de agrarische productie.

Intentie tot volwaardig werknemerschap

Op een zorgboerderij moet een cliënt zoveel mogelijk echt mee kunnen doen. Dit betekent dat hij als een volwaardige collega wordt ingezet en aangesproken, uiteraard binnen de grenzen van zijn mogelijkheden.

Financiële beloning

Bij 'echt' werk hoort een financiële beloning.

3.2 Aspecten van een goede zorgboerderij die in de concept-mapping naar voren kwamen

Professionaliteit en kwaliteit van de zorg

Op een zorgboerderij moet professionele en kwalitatief goede zorg geboden worden. Dit laat zich zowel vertalen naar de directe begeleiding van cliënten als naar de kunst om de voor komende werkzaamheden op de boerderij geschikt te maken voor cliënten.

Persoonlijke ontwikkeling van de cliënt

Een cliënt moet zich op de boerderij kunnen ontwikkelen en zijn capaciteiten ontplooien. Dat ontwikkelen en ontplooien betreft vaardigheden en functioneren zoals daar op de boerderij om gevraagd wordt.

Lichamelijk werk

Op een zorgboerderij verrichten cliënten lichamelijk werk.

3.3 Goede dagbesteding

Vanuit de vraag naar wat in het algemeen een goede dagbesteding is voor mensen met een verstandelijke beperking, is in eerder onderzoek ook een concept mapping gedaan (Ketelaars, 1997). Het antwoord op die vraag was in dat onderzoek: een goed dagbestedingprogramma kenmerkt zich door een opzet en werkwijze die uitgaat van de vraag van cliënten. Met het juiste personeel en onder goede materiële en financiële voorwaarden wordt op methodische wijze gewerkt aan het realiseren van een dagbestedingaanbod dat op maat wordt aangeboden en waarbij vanuit een cliëntgerichte attitude gewerkt wordt. Dagbesteding op maat aanbieden en werkelijk cliëntgericht zijn, betekent dat rekening gehouden wordt met de beperkingen en mogelijkheden van cliënten.

Tussen de omschrijving van een goede zorgboerderij – ontwikkelingsgericht, en goede dagbesteding – vraaggericht kan overlap, maar ook strijdigheid bestaan. Ontwikkeling kan immers worden opgevat als 'worden wie je bent', maar ook als 'zoveel mogelijk aanpassend aan maatschappelijke normen en gebruiken' en heeft dan een normaliserende betekenis. Het is maar de vraag of dat laatste de wens is van cliënten.

We zullen in het volgende hoofdstuk ingaan op hetgeen in Nederlandse literatuur uit zorgonderzoek bekend is over de kwaliteit van dagbesteding voor mensen met verstandelijke beperkingen.

4. Wat is goede dagbesteding?

4.1 Dagbesteding

Cliënten werken op zorgboerderijen in het kader van dagbesteding. Bij de analyse van observaties en interviews uit het onderzoek op voor- en nadelen voor cliënten maakten wij gebruik van dat wat al bekend is over goede dagbesteding, zowel vanuit cliëntenperspectief als vanuit opvattingen van onderzoekers en andere professionals.

In het laatste decennium zijn uiteenlopende activiteiten ontwikkeld om mensen met een verstandelijke beperking een zinvolle dagbesteding te bieden, ook arbeidsmatig. Mensen met een verstandelijke beperking werken regelmatig in gewone bedrijven, veelal met behoud van uitkering en met begeleiding vanuit het dagactiviteitencentrum. Het kan daarbij gaan om winkels, kaarsenmakerijen, bakkerijen, galleries, productieafdelingen met inpak- en montage-werkzaamheden, zorgboerderijen en tuincentra.

Hieronder een korte schets van de plaats van dagbesteding in het aanbod aan arbeidsmatige activiteiten en een schets van hetgeen bekend is over de kwaliteit van dagbesteding aan mensen met verstandelijke beperkingen.

4.2 Een historische terugblik

In het begin van de jaren tachtig stegen de kosten voor de sociale werkvoorziening sterk. Het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid wilde deze kostengroei beteugelen. Daarom nam het ministerie maatregelen om de groei van het aantal SW -plaatsen te beperken.

Het gevolg was dat mensen met een verstandelijke beperking steeds moeilijker toegang kregen tot de sociale werkvoorziening. Tevens kregen veel zwakkere werknemers ontslag uit de sociale werkvoorziening; dit waren vooral mensen met een verstandelijke beperking.

Deze mensen deden vervolgens een beroep op dagbesteding in het kader van de AWBZ.

Weliswaar werd deze groep mensen met een verstandelijke beperking niet in staat geacht arbeid te verrichten in de sociale werkvoorziening, maar er was bij hen wel degelijk behoefte aan arbeid. De dagactiviteitencentra zijn gaan inspelen op deze vraag naar arbeidsmatige activiteiten. Inmiddels vormen deze activiteiten een groot deel van hun pakket.

Mensen met een verstandelijke beperking kunnen pas aanspraak maken op dagbesteding in de AWBZ als zij kunnen aantonen dat zij *niet* zijn toegelaten tot een SW-plaats. Zij moeten dus een negatieve beslissing voor toelating tot een SW-plaats laten zien.

Begin jaren negentig heeft de Federatie van Ouderverenigingen in het kader van 'Gewoon Doen' een aantal projecten begeleid werken uitgevoerd. Mensen met een verstandelijke beperking gingen met ondersteuning van een begeleider (job coach) bij een gewone werkgever betaald aan het werk. Deze projecten zijn zeer succesvol gebleken.

Het ministerie van SZW heeft het succes van begeleid werken onderkend. Via diverse wetten, de nieuwe Wet Sociale Werkvoorziening en de Wet Reintegratie Arbeidsgehandicapten, is een goede financiering van begeleid werken thans mogelijk.

De mogelijkheden om passende loonvormende arbeid te vinden en te houden zijn voor mensen met een verstandelijke beperking het afgelopen decennium sterk verbeterd. Tegelijkertijd is er een grote behoefte aan passende dagbesteding voor hen die niet of nog niet arbeidsmatig kunnen werken. Vooral mensen met een ernstige verstandelijke beperking hebben nog altijd geen of te weinig mogelijkheden voor dagbesteding. Volgens de Federatie van Ouderverenigingen (FvO) moet dagbesteding alleen gericht zijn op mensen met een verstandelijke beperking die echt niet in staat zijn om betaald werk te verrichten. Voor de andere groep, aldus de FvO, dient de sociale werkvoorziening toegankelijk te zijn en moet begeleid werken met ondersteuning op maat perspectief bieden (Roetering, 1999).

4.3 Goede dagbesteding in de literatuur

Activiteiten in dagbesteding dienen, aldus Zomerplaag (1994), gericht te zijn op het ervaren, eigen maken en hanteren van de sociale en culturele aspecten van de samenleving. Dat kan door activiteiten aan te bieden op een drietal terreinen: huishouden, gemeenschap en arbeid. Een goede dagbesteding voldoet volgens Zomerplaag aan de volgende voorwaarden: dagbesteding moet op maat zijn voor de cliënt, onder goede professionele voorwaarden methodisch worden aangeboden, er moet een goede samenwerking en afstemming zijn met andere begeleiding en de kwaliteit van bestaan van de persoon dient het uitgangspunt te zijn voor het dagbestedingsaanbod.

De weg naar een goede dagbesteding loopt volgens Zomerplaag langs: communicatie met de cliënt, een goede omgeving aanbieden, duidelijke doelen formuleren en altijd weer evalueren. Hendriks (2001) noemt dezelfde factoren: goede dagbesteding sluit aan op individuele vragen en behoeften en is gebaseerd op een plan, opgesteld in overleg met de cliënt en/of zijn wettelijke vertegenwoordigers, de dagbesteding is goed georganiseerd en de begeleiding is deskundig, hetgeen onder andere inhoudt dat er sprake is van bij- en nascholing (Hendriks, 2001).

Baart (2001) en Meininger (2003) benadrukken dat naast een professionele methodische begeleiding, een persoonlijke grondhouding van de zorgverlener, openheid en betrokkenheid cruciaal is. In de zogenoemde presentiebenadering (Baart, 2001) is aanwezigheid de centrale waarde. Het gaat om een relatie tussen zorgverlener en cliënt die gekenmerkt wordt door zorgzaamheid, nabijheid en responsiviteit. De omgangsvormen sluiten aan bij het dagelijkse leven. De cliënt wordt gezien als persoon en niet als probleemgeval. In een aandachtige, actieve tussenmenselijke relatie treden groei, leren en ontwikkeling op (Dröes, 2003).

Stichting Perspectief ontwikkelde kwaliteitscriteria voor 'goede zorg' - waaronder ook de dagbesteding valt - vanuit cliëntenperspectief. Perspectief gebruikt deze criteria in kwaliteits-evaluaties met een uitgebreide en vaste procedure. Wij noemen deze criteria hier; zij hebben als leidraad gediend in het onderzoek bij het vaststellen van voor- en nadelen. Uiteraard hebben wij daarbij niet de pretentie daarmee een kwaliteitsevaluatie uit te voeren in de zin van Perspectief.

De criteria voor goede zorg van Perspectief zijn: keuzevrijheid, zeggenschap, inclusie, respect, privacy en veiligheid, familie, vrienden en sociale contacten, persoonlijke ondersteuning en ontwikkeling.

4.4. Theoretische achtergronden

Sociaal-wetenschappelijke theorieën en benaderingen geven aan dat gezondheid en ontwikkelingsmogelijkheden van mensen worden bevorderd als aan drie basisvoorwaarden is voldaan: het ervaren van voldoende veiligheid, voldoende uitdaging en verbondenheid (Hassink & Ketelaars, 2003). Een boerderij biedt op diverse manieren cliënten mogelijkheden om veiligheid, uitdaging en verbondenheid te ervaren (Hassink & Ketelaars, 2003). Het algemene beeld bij zorgboeren is dat diverse aspecten van bedrijfsmatigheid - een bepaalde werkdruk, zinvolle werkzaamheden, een levensechte situatie en een sociale gemeenschap - bevorderlijk zijn voor het ervaren van verbondenheid en uitdaging. Het is vooral de boer of boerin die ervoor kan zorgen dat de potenties van de zorgboerderij tot bloei komen (Hassink & Ketelaars, 2003).

Bovenstaande vindt ondersteuning vanuit een psychologische invalshoek en biedt een mogelijke verklaring voor de toename van welzijn/kwaliteit van leven van hulpboeren. Het is voor (alle) mensen belangrijk in een gemeenschap te leven en banden te hebben met anderen (Dürkheim, 1951; Meertens & Grumbkow, 1992; Schachter, 1959; Buunk & Hoorens, 1992). Vanuit de 'social exchange theory' wordt geredeneerd dat sociale relaties 'lonen' en belonen: mensen vormen voor elkaar waardevolle bronnen waaruit men wederzijds steun put (zie ook de theorieën over sociale steun) (Vaux, 1988a).

Weiss (1973) stelt dat er zes basale intermenselijke behoeften zijn die binnen relaties in meer of mindere mate worden vervuld: emotionele gehechtheid (attachment), ingebed zijn in een sociaal netwerk (social integration), bevestigd worden door anderen (reassurance of worth), het hebben van een betrouwbare band (reliable alliance), advies, informatie, bescherming krijgen (guidance) en de behoefte te kunnen zorgen voor een ander (opportunity for nurturance). Wanneer deze behoeften niet vervuld worden leidt dit tot onwelzijn.

In de volgende hoofdstukken zullen verschillende aspecten van een zorgboerderij besproken worden. In de beschouwing zal een koppeling plaatsvinden tussen de bovenstaande theorieën en de resultaten van het onderzoek.

5. Succesfactoren en mogelijke knelpunten

Voordelen van een bedrijfsmatige zorgboerderij

Voordelen zijn aspecten van een bedrijfsmatige zorgboerderij die vanuit cliënten en cliëntenperspectief bezien, gunstig zijn. De vijf gunstige aspecten van een bedrijfsmatige boerderij die volgden uit de analyse van het interview- en observatiemateriaal zijn gegroepeerd als: boer, bedrijfsvoering, sociaal netwerk, begeleiding en echt werk.

Hieronder beschrijven wij die aspecten. We maken daarbij niet alleen gebruik van uitspraken van cliënten, maar ook van interviews met boeren en begeleiders en van observaties van de onderzoeker. We beschouwen uitspraken en observaties mede vanuit een algemener cliëntenperspectief ontleend aan de standaarden van de Stichting Perspectief (Kersten *et al.*, 2002). Bovendien betrekken we daarbij ook literatuur over 'goede dagbesteding', zoals besproken in het vorige hoofdstuk (Hendriks, 2001; Zomerplaag, 1994; Ketelaars, 1997). We herhalen hier standaarden die de Stichting Perspectief bij haar kwaliteitsevaluaties hanteerde: keuzevrijheid, zeggenschap, inclusie, respect, privacy en veiligheid, familie, vrienden en sociale contacten, persoonlijke ondersteuning en ontwikkeling. De uitspraken hebben betrekking op bedrijfsmatige zorgboerderijen maar wij sluiten niet uit dat sommige uitspraken ook van toepassing kunnen zijn op andere vormen van dagbesteding. We willen hier vooral een overzicht geven van aspecten die gedurende het onderzoek zijn opgevallen.

5.1 De boer

De aanwezigheid van de boer is één van de belangrijke aspecten van een bedrijfsmatige zorgboerderij. Dit aspect valt op te splitsen in de boer als rolmodel voor de cliënten en de boer als ondernemer.

De boer als rolmodel

Voor cliënten is het belangrijk dat er een 'echte' boer op het erf rondloopt. Ondanks het feit dat er op de meeste boerderijen meerdere begeleiders rondlopen, heeft de boer het voor het zeggen. Het is de persoon van wie de cliënten weten: 'dat is de baas'.

De boer is voor de cliënten geen therapeut of hulpverlener maar een persoon die kennis bezit over de landbouw en de boerderij. Hierdoor straalt de boer autoriteit uit. Dit geeft de cliënten duidelijkheid; zij kunnen voor vragen altijd terecht bij de boer en zij krijgen hun opleiding in de praktijk door een ervaren boer.

Cliënten identificeren zich daarom met de boer. Ze spreken met trots over hun werk en het feit dat ze hulpboer zijn en ze geven aan dat ze graag zoals boer Jan willen worden of dat ze als hulpboer klusjes willen opknappen voor boer Jan.

Een zorgboerin:

"Zoals Kees (cliënt), die heeft nooit zin om de berenhokken schoon te maken, dan zeg ik ook, het is bijna vakantie en dan maken we het Jan (de boer) wat makkelijker. Dan is het ineens een heel ander verhaal, want dan is het om Jan te helpen."

Tevens geeft de boer cliënten een gevoel van veiligheid en respect. Als er iets mis gaat dan kunnen cliënten altijd de hulp van de boer inroepen. "Jan (de boer) controleert alles, dus echt fout kan het nooit gaan". En in de samenwerking met de boer ervaren cliënten waardering voor wat zij op de boerderij doen. Al missen ze dat ook wel eens: "Pieter zou wel eens wat vaker kunnen komen kijken, dan zegt hij wel dat hij langs komt, maar na twee dagen is hij nog steeds niet geweest."

We spreken hier nadrukkelijk over de boer als ‘hij’ omdat ook de zorgboerinnen aangeven dat in de ogen van de cliënten hun man de baas is op de boerderij. In de meeste gevallen is de verdeling tussen zorgboer en –boerin zo dat de boer eindverantwoordelijk is voor het bedrijf, terwijl de zorgboerin de begeleiding van de cliënten op zich neemt. We spreken hier over zorgboer en -boerin, maar ook op de instellingsboerderijen komen we deze man-vrouw rolverdeling tegen.

De boer als ondernemer

Een boer is een ondernemer; het bedrijf moet blijven draaien. Boeren zijn met veranderende markten en beleidsmaatregelen gewend om creatief te zijn en nieuwe oplossingen te bedenken. Dit aspect van het ondernemerschap blijkt goed van pas te komen op een zorgboerderij.

Een ondernemende instelling van een zorgboer kan ervoor zorgen dat cliënten leren de werkzaamheden zelfstandig uit te voeren. Dit kan variëren van het aanbrengen van pictogrammen waarop staat aangegeven welk dier welk voer nodig heeft tot het veranderen van sluitingen op stallen zodat cliënten deze makkelijker open kunnen krijgen. Om bijvoorbeeld cliënten te helpen bij het voeren van de dieren worden er pictogrammen, merktekens of kleuren gebruikt. De kruiwagens hebben bijvoorbeeld dezelfde kleur gekregen als de silo. Hierdoor wordt het voor cliënten makkelijker om zelfstandig het voer op te halen.

Een voorbeeld:

“Wat voeren betreft konden de cliënten alles; behalve de grote voerbakken eruit halen en schoonmaken. We hebben echt tijden zitten bedenken hoe we dat zo konden maken zodat zij het zelfstandig konden doen. Een ijzerboer erbij gehaald.

Op een avond liep ik door de stallen en bedacht ineens: als ik het nou zo en zo maak, dan moet het kunnen. Ik heb dat 's avonds in elkaar gelast en erop geschroefd. 's Morgens hen het laten proberen en het lukte. Ik heb toen meteen mijn vader de opdracht gegeven om die dingen in elkaar te lassen.”

En:

“[...] tegenwoordig moeten er vanwege het dierwelzijn speeltjes in de stallen. We hebben voor Pieter bedacht dat hij krantensnippers in de hokken kan gooien. Hij kan dan zittend in de rolstoel de kranten scheuren en omdat hij niet zo groot is met een lage kar de krantensnippers in de hokken gooien. De varkens worden hier speels van en voor die jongen is het hartstikke leuk om te zien.”

Boeren zijn als ondernemer gewend om risico's te nemen. Deze ondernemende instelling is niet alleen van waarde bij het opzetten van een zorgboerderij maar ook bij het runnen van een zorgboerderij.

Zo geeft een zorgboer aan:

“De bedrijfsvoering is moeilijker geworden; pas als je alles zelf voert dan krijgt iedere zeug het voer dat haar toekomt. Nu kan het zo zijn dat ze meer of minder krijgt. [...] Bedrijfstechnisch zal het toch wel gevolgen hebben, maar goed, je moet wat dingen door de vingers zien, want anders kun je gewoon niet werken met een zorgboerderij.”

Het onderzoek laat verschillende voorbeelden zien waarbij de aanwezigheid van een boer het gevoel van veiligheid en betrokkenheid vergroot en dat het zoeken van creatieve aanpassingen in de bedrijfsvoering leidt tot nieuwe uitdagingen voor de cliënt. Op deze wijze kan de boer eraan bijdragen dat de cliënt de kansen van de boerderijomgeving kan aangrijpen voor persoonlijke groei en ontwikkeling. In literatuur over goede dagbesteding van mensen met (ernstige) verstandelijke beperkingen komt het belang van een band met een ‘bedrijfsleider’ niet als een succesfactor naar voren. Verwonderlijk is dat niet: meestal wordt dagbesteding binnen een institutionele setting aangeboden en is zo'n bedrijfsleider dan ook niet aanwezig.

Maken we een uitstapje naar rehabilitatietheorieën binnen de psychiatrie, dan verandert het beeld. Van Weeghel & Graste (2003) schrijven: 'Rehabilitatie¹ vereist bovenal een gelijkwaardige en stimulerende relatie tussen cliënt en hulpverlener.' (p. 228). Persoonlijke ontwikkeling van cliënten vraagt een persoonlijke begeleidingsstijl, waarin de hulpverlener zichzelf laat zien als persoon.

Doordat cliënten dan relaties kunnen aangaan met mensen die er voor hen zijn (mensen die 'present' zijn) ontwikkelen zij zich en in die presentie voltrekt zich wederkerigheid. Zo'n situatie overstijgt die van een hulpverlener die een cliënt helpt (Baart, 2001). Dat er sprake is van zo'n relatie tussen zorgboeren en cliënten komt in dit onderzoek naar voren.

5.2 De bedrijfsvoering

Cliënten die op een bedrijfsmatige zorgboerderij werken, hebben te maken met de bedrijfsvoering; deze kan per boerderij verschillen en is afhankelijk van de producten die de boerderij produceert en van de wijze van produceren.

Een 'echte' boerderij

Bedrijfsmatige zorgboerderijen zijn in de ogen van de landbouwsector 'echte' bedrijven, waar de omvang en kwaliteit van de agrarische productie van belang is. Cliënten werken samen met de zorgboer en begeleiders aan een kwaliteitsproduct. Dit kwaliteitsproduct kan een ei, maar ook een vleesvarken zijn. Het grootste deel van de werkzaamheden van cliënten heeft met dit product te maken, de werkzaamheden keren iedere dag terug en geven een structuur aan de werkdag en aan de cliënten een werkritme.

Bij de beschrijving van het aspect bedrijfsvoering (zie onder 3.2) gaven wij al aan dat een bedrijfsmatige zorgboerderij een *diversiteit aan werkzaamheden* met zich meebrengt, omdat op een echte boerderij geen werkzaamheden verzonnen hoeven te worden, maar dat deze zich aandienen. Daarnaast is er vaak sprake van een divers werkaanbod omdat een boerderij bestaat uit verschillende onderdelen.

Cliënten werken samen met de zorgboer en begeleiders aan een kwaliteitsproduct en ze voelen ze zich daarvoor verantwoordelijk. Bij een bedrijfsmatige boerderij zijn de inkomsten vanuit de landbouw van belang voor boer en boerin. Bij instellingsboerderijen spelen inkomsten uit de agrarische productie minder een rol. Tijdens het werken met de cliënten wordt duidelijk dat ze zich bewust zijn van het financiële aspect van een zorgboerderij. Een cliënt geeft aan:

"Je mag alleen het vieze zaagsel wegvegen hoor, want het is zonde om schoon zaagsel weg te gooien, dat kost geld."

Noodzakelijke werkzaamheden

De werkzaamheden op de zorgboerderij zijn noodzakelijk voor het genereren van inkomen en – daaraan gerelateerd – voor de totstandkoming van een kwalitatief hoogwaardig product. Dit stimuleert cliënten om de werkzaamheden te verrichten en als het werk gedaan is, geeft dat voldoening.

---

¹ Psychiatrische rehabilitatie is alle hulp- en dienstverlening die erop gericht is om mensen met langdurige of dreigend langdurige zorgafhankelijkheid ten gevolge van psychiatrische aandoeningen in staat te stellen zo volwaardig mogelijk in de samenleving te functioneren. De hulp- en dienstverlening bestaat uit een programma van persoonlijk-professionele begeleiding, voorlichting, training, trajectbegeleiding, aanpassing en ondersteuning van de omgeving en acties om de sociaal-maatschappelijke positie te verbeteren. Rehabilitatie richt zich op de algemene levensdomeinen van wonen, werken, leren en recreëren en op de persoonlijke domeinen van gezondheid, zelfzorg, zingeving en sociale relaties. Rehabilitatie is gericht op empowerment en herstel van cliënten (Wilken *et al.*, 2003).

Een zorgboerin:

“Thijs (cliënt) zet vrijdag alvast een kruiwagen met voer voor het weekend klaar. Dat is handig voor Herman (de boer), die hoeft dan zaterdag alleen nog maar het voer te verdelen. Het liefst zouden ze in het weekend komen om zelf de dieren voer te komen geven [...].”

Cliënten zijn vaak erg betrokken bij de boerderij:

“Toen er MKZ was en de cliënten niet op de boerderij mochten komen, was dit voor sommigen echt heel erg; ze belden iedere dag op om te vragen aan Dirk (de boer) hoe het ging. Zou Dirk het allemaal wel alleen redden en hoe was het met de dieren?”

Kleinschalige opvang

Over het algemeen is er op een bedrijfsmatige zorgboerderij sprake van kleinschalige opvang van cliënten. Zorgboer en begeleider kunnen de cliënten hierdoor meer persoonlijke ondersteuning en individuele aandacht geven.

Zo geeft een begeleider aan:

“Ik begeleid mensen in de kaasmakerij. Ik begeleid slechts één cliënt per keer. Ik merk dat je met één op één begeleiding veel meer bereikt met ze, je kunt ze meer aandacht geven.”

Door de kleinschalige opvang kunnen zorgboeren en begeleiders zich meer richten op de leerdoelen die cliënten hebben, dit kan de persoonlijke ontwikkeling van cliënten bevorderen. Als elementen van een goede dagbesteding voor mensen met een verstandelijke beperking noemt Zomerplaat (1997): methodisch werken, aanbod op maat bieden, een goede samenwerking en afstemming tussen hulpverleners met als uitgangspunt de kwaliteit van het bestaan van de cliënt.

Een kleinschalige opvang biedt de mogelijkheden om het werk op de boerderij, vanuit een goede communicatie, op maat, af te stemmen op een persoon.

Een voorbeeld:

Jan geeft aan dat hij kantinedienst moeilijk vindt om te doen. Hij krijgt hier hulp bij van de begeleiding.

Cliënten blijken allerlei taken geleerd te hebben die zij inmiddels zelfstandig uitvoeren:

Laura laat trots zien dat ze zelf bezig is geweest met het stekken van aardbeienplantjes. Ze heeft er uit zichzelf een klein winkeltje van gemaakt.

Jaap geeft de onderzoeker tijdens het samenwerken aanwijzingen hoe zij moet tillen.

Pieter heeft geleerd om met dieren om te gaan en ook om te praten met Jaap en bijvoorbeeld op hem te letten.

5.3 Sociaal netwerk

Hieronder bespreken wij de aspecten van een bedrijfsmatige zorgboerderij die ertoe bijdragen dat cliënten deel uitmaken van een breder sociaal geheel.

Inclusie

Op de bedrijfsmatige zorgboerderijen die zich niet bevinden op het terrein van een zorginstelling is er sprake van een scheiding tussen wonen en werken. Cliënten komen van de zorginstelling, het ouderlijke huis of van het begeleid wonen naar de zorgboerderij toe. Zo zijn ze tijdens de werkdag in een andere setting.

De scheiding tussen wonen en werken wil niet per definitie zeggen dat er geen huisgenoten aanwezig zijn op de zorgboerderij. Het komt regelmatig voor dat cliënten samen met een huisgenoot op dezelfde zorgboerderij werken.

Cliënten komen op de zorgboerderij met verschillende mensen in contact. De handelaar komt langs om de eieren op te halen, de veearts komt de dieren controleren, medewerkers van de KI komen voor inseminatie en familieleden van zowel de cliënt als de zorgboer komen op bezoek. De meeste van deze bezoekers drinken een kopje koffie mee en maken een praatje met de cliënten.

Op de instellingsboerderijen staat het terrein vaak open voor mensen van buitenaf. Bezoekers of buurtbewoners komen een kijkje nemen op de boerderij. Begeleiders geven aan dat zij omgekeerde integratie proberen te bereiken door bijvoorbeeld de verkoop van ijsjes, drankjes of producten van de boerderij. De cliënten helpen bij de verkoop en maken een praatje met de bezoekers.

Op de bedrijfsmatige zorgboerderijen vindt er vaak verkoop plaats van producten die gemaakt zijn op de boerderij. Gedacht kan worden aan eieren, pompoenen of plantjes.

Zorgboeren en begeleiders geven aan dat de integratie met andere mensen uit de samenleving erg belangrijk is voor cliënten. Sommige cliënten wonen permanent op de instelling en komen minder in contact met de 'buitenwereld'; zeker voor deze personen kunnen de contacten op de boerderij een extra dimensie geven aan het werken op de zorgboerderij. De cliënten die op een instelling wonen zijn tijdens een werkdag op een zorgboerderij ook even in een andere setting. De volgende observatie geeft de contacten van de cliënten weer:

Op de zorgboerderij is het koffiepauze. De cliënten, boer, boerin, de kinderen en de vader van de boer drinken koffie mee. De varkenshandelaar komt langs, hij drinkt uiteraard ook een kopje mee. De cliënten mogen meehelpen een formulier in te vullen. Daarna helpen we met zijn allen het varken inladen. 's Middags is de medewerker van de KI er, we kijken toe en vragen waar hij mee bezig is. Op zijn beurt vraagt hij wat de hulpboeren aan het doen zijn.

Uit een interview met een begeleider:

Interviewer: *"Zijn er nog meer veranderingen die je bemerkt bij de cliënten?"*

Begeleider: *"De spontaniteit. Hier komen ook veel mensen die niks met de zorg te maken hebben, maar gewoon de handelaar, de boer of mensen die hier eieren komen kopen. Dan merken ze ook dat ze als mens gezien worden. Bepaalde opmerkingen van: 'dat heb je goed gedaan' of: 'heb jij dat stuk geschoffeld? Gewone mensen zeggen dat en daar groeien ze van.'"*

Door het contact met verschillende mensen ontwikkelen cliënten zich op sociaal gebied. Men bouwt een sociaal netwerk op en behoort ook tot dit sociale netwerk.

Wanneer cliënten gevraagd wordt wat voor werk ze verrichten, kunnen ze vertellen dat ze boer of hulpboer zijn op een boerderij. Dat geeft ze een gewaardeerde rol in de samenleving. Sommigen zeggen dat ze varkensboer zijn, of kippenboer. Ze ontleen aan dit beroep status. Als je werkt heb je een betekenisvolle en gewaardeerde rol in de samenleving.

Saamhorigheid

Saamhorigheid betekent het bij elkaar horen en dienovereenkomstig handelen; dat is wat op een zorgboerderij gebeurt, samen de klus klaren. Cliënten zijn vaak bezig met werkzaamheden die je samen moet doen, aardappelen rooien, eieren sorteren, biggen opjagen naar een andere stal. Op een bedrijfsmatige zorgboerderij doen zich ook werkzaamheden voor waar een grotere groep cliënten aan mee moet werken. Zo geeft een zorgboer aan:

"Als er onkruid tussen de bieten staat dan moeten we met z'n allen tussen de bieten. Dat zullen we met z'n allen moeten doen omdat we daar nodig zijn. [...] Als de bieten gerooid moeten worden, dan moeten we ook met zijn allen het land op om die bieten op te halen, want die moeten voor de vorst de grond uit. Klussen die je met zijn allen klaart."

Het gevoel 'samen de klus te klaren' stimuleert cliënten om mee te werken. Voor sommige cliënten vormt het een leerdoel om met anderen samen te werken. Anderen vinden het juist gezelliger om werkzaamheden samen uit te voeren.

Op meerdere zorgboerderijen worden bij het samenwerken koppels gevormd. Een tweetal cliënten werkt dan samen aan een klus. De koppels worden zo gevormd dat conflicten worden voorkomen en dat cliënten elkaar kunnen aanvullen.

Een zorgboer geeft aan:

"Je moet proberen twee mensen bij elkaar te zoeken die bij elkaar passen [...]. Een persoon met een hoger niveau kan een persoon met een lager niveau sturen en zo kunnen ze elkaar goed helpen. Zoals Pieter heeft niet zo'n goede motoriek. Mieke vult dan dat stukje van hem aan."

Henk en Koos werken altijd samen. Ze werken ook goed samen. De één doet meer het fysieke werk en de ander houdt de emmer vast. Ze vertellen dat ze het leuk vinden om samen te werken, alleen is maar niks en ongezellig.

De onderzoeker loopt met Henk en Koos mee. We lopen een rondje om het weiland. Henk en Koos leggen me meerdere keren uit waarom er geen touw, hout of plastic in de wei van de schapen en paarden mag liggen. Als een schaap plastic eet, gaat het dood. Ze zijn dan ook erg boos als er weer een grote tak in de wei blijkt te liggen, die halen ze eruit en smijten hem kwaad de bosjes in.

De saamhorigheid kan versterkt worden door de kleinschaligheid. Zorgboeren geven aan dat zij cliënten daardoor intensiever kunnen begeleiden, waardoor de begeleiding tijd heeft om met de cliënten samen te werken; dit zorgt voor een groter saamhorigheidsgevoel. Een cliënt:

"Ik heb hier veel geleerd. [...] Ik ben een stuk minder egoïstisch geworden. Eerst luisterde ik nooit naar andermans verhalen [...] Ik heb geleerd met anderen mensen om te gaan, dat durfde ik eerst niet."

Het saamhorigheidsgevoel komt ook tot uitdrukking tijdens de lunch. De lunch wordt meestal samen genuttigd met de zorgboer, de begeleiders en met de kinderen van de zorgboer. De cliënt wordt zo betrokken bij het gezin van de boerderij.

Leren van elkaar

Cliënten kunnen in de samenwerking ook van elkaar leren.

Op één van de zorgboerderijen geeft een cliënt één dag in de week in de kaasmakerij de leiding aan een aantal cliënten. De cliënt is zelf jaren in de leer geweest en had genoeg geleerd om nu zelf cliënten te kunnen begeleiden.

Vincent vindt het gezelliger om met anderen samen te werken. Hij kan goed uitleggen en geeft complimentjes als de onderzoeker iets goed doet.

Petra past op dat Anne niet alvast van haar brood of de koekjes gaat eten. Petra stimuleert Anne zo om mee te doen.

Zorgboeren en begeleiders geven aan dat het werken in koppels met cliënten van verschillende niveaus of met verschillende vaardigheden goed kan werken. Voor de één kan het samenwerken een bepaalde veiligheid bieden, voor de ander kan het samenwerken een uitdaging zijn. Een zorgboer geeft een voorbeeld vanuit de praktijk:

"Tim en Pieter leren samen te werken. Pieter heeft van ons de opdracht gekregen Tim in de gaten te houden wat werken betreft. Tim wil alles veel te netjes doen en wordt hier erg zenuwachtig van. Pieter moet Tim hierin een beetje afremmen."

In dit geval leert Tim meer te genieten van het werk dat hij doet in plaats van er zich zenuwachtig over te maken. Pieter leert om Tim hierin te begeleiden en hierop toezicht te houden. Op deze manier krijgt een cliënt met een hoger niveau een extra uitdaging in het werk. De cliënt met een lager niveau krijgt extra ondersteuning en aandacht tijdens het werken.

5.4 Begeleiding

Op zorgboerderijen krijgen cliënten van verschillende personen begeleiding: zorgboer, zorgboerin, andere familieleden, knecht, interne of externe begeleiders en vrijwilligers. Cliënten krijgen hierdoor de mogelijkheid om een langdurige relatie aan te gaan met meerdere personen. Vaak is een bedrijfsmatige zorgboerderij een familiebedrijf en wonen de ouders van de boer of boerin op het erf of vlakbij de boerderij. Externe begeleiders zijn meestal begeleiders die vanuit de zorginstelling van de cliënten meekomen om begeleiding te bieden bij het werk.

Kennis van de landbouw

Op de bedrijfsmatige zorgboerderijen hebben de meeste zorgboeren en begeleiders kennis van de landbouw. Zorgboeren en begeleiders hebben vaak een middelbare agrarische opleiding gevolgd (MAS-opleiding). Een enkele zorgboer of begeleider heeft zowel een agrarische als een zorgopleiding gevolgd. Er zijn ook zorgboeren die alleen een zorgopleiding gevolgd hebben en die vanuit de praktijk veel kennis van de landbouw hebben opgebouwd. In de interviews wordt aangegeven dat het belangrijk is dat zorgboeren en begeleiders kennis hebben van de landbouw. Zo geeft een zorgboer aan:

“Als je een agrarische opleiding gevolgd hebt [...] daar haal je ook je creativiteit uit. Je kunt namelijk op vele manieren aardappelen poten. Iemand die geen boerenachtergrond heeft die verzint dat gewoon niet. Landbouw is het middel tot het doel, dus je moet gewoon die kennis hebben.”

Kennis van de landbouw bij zorgboeren en begeleiders blijkt belangrijk te zijn bij het begeleiden van cliënten. Kennis van en praktijkervaring in de landbouw is een voorwaarde om een kwalitatief goede oogst tot stand te brengen. Landbouwproducten waar klanten tevreden mee zijn en waar je als cliënt trots op kunt zijn en eigenwaarde aan kunt ontleen. Landbouwkennis en -ervaring is ook een voorwaarde om in onverwachte situaties (b.v. als het weer plotseling verandert) flexibel te kunnen handelen en te zien welke werkzaamheden op dat moment moeten gebeuren. Om cliënten bepaalde werkzaamheden aan te leren is het van belang te weten hoe je kunt aansluiten bij de wensen en mogelijkheden van cliënten. Zorgboeren en begeleiders geven aan dat je de creativiteit hiervoor vanuit je kennis van de landbouw haalt. De kennis van landbouw bij zorgboeren en begeleiders, of een deel van de begeleiding, ligt daarom aan de basis van de ontwikkeling bij cliënten. Wanneer een cliënt niet weet hoe hij aardappelen moet poten, dan moet een begeleider kunnen aansluiten bij de mogelijkheden van een cliënt. Op deze manier kunnen begeleiders ondersteuning bieden aan de ontplooiing van een cliënt.

Kennis en kunde van de landbouw bij zorgboer en begeleiders zal de cliënten tevens veiligheid bieden. Cliënten weten dat ze altijd op de begeleiding kunnen terugvallen.

Als de mogelijkheid bestaat dat een cliënt kan doorstromen naar een regulier bedrijf, dan is overdracht van agrarische kennis noodzakelijk om de cliënt een bepaalde bagage mee te geven.

In de literatuur over ‘goede dagbesteding’, zoals besproken in hoofdstuk 4, wordt veel nadruk gelegd op de noodzaak methodisch te werk te gaan. Dat moet garanderen dat het dagbestedingaanbod voor een cliënt ook werkelijk een aanbod op maat is. Op zorgboerderijen bestaan weliswaar zorgplannen die af en toe worden doorgesproken, maar een strakke methodische lijn voor de gehele landbouw-en-zorgsector is nog niet voorhanden.

5.5 Echt werk?

Werkdruk

Op bedrijfsmatige zorgboerderijen is sprake van werkdruk, het werk moet binnen een bepaalde periode af zijn, maar zorgboeren en begeleiders geven aan dat voor de meeste werkzaamheden geldt: *het hoeft niet vlug te gebeuren als het maar netjes gebeurt*. Dit houdt in dat een cliënt 's ochtends de varkens voer moet geven, maar daar mag hij de hele ochtend over doen en vaak heeft hij genoeg aan een halve ochtend.

Er zijn echter op de zorgboerderij ook werkzaamheden die op een bepaald moment echt af moeten, zoals eieren sorteren als de handelaar ze komt ophalen en het binnenhalen van het hooi als er regen op komst is. Bij deze werkzaamheden is er wel echt sprake van werkdruk. Uiteraard staat het de cliënten vrij om aan te geven als zij bezwaar tegen deze werkzaamheden hebben.

Het verschilt per cliënt of deze werkdruk bij hem of haar past. De combinatie tussen werkzaamheden die op dat moment gedaan moeten worden en werkzaamheden die niet onder tijdsdruk staan, zijn op de meeste bedrijfsmatige zorgboerderijen in een goede balans. Dat geeft cliënten de mogelijkheid te kiezen.

Zo geeft een cliënt aan:

"Ik vind niet dat ik heel hard hoeft te werken. Ik werk wel hard maar ik kan ook een dagje het broodnodige doen en de rest een beetje rondhangen of een tijdje in de winkel staan."

Anderen:

Vroeger bleef Wilco nog wel eens langer omdat hij klusjes niet zo snel afkreeg, hij mocht dan altijd kiezen van de zorgboer of hij bleef. Als hij klaar is met iets, kan Wilco altijd om nieuwe klusjes vragen.

Sanne geeft aan dat zij steeds een drukke en een rustige week heeft. In de drukke week moet ze naast het voeren van de konijnen en de cavia's ook de hokken schoonmaken.

Ze heeft het nu erg druk. Als er in de zomer nog konijnen en cavia's (...) komen logeren, wordt het soms erg druk. Dan mag ze dat altijd tegen Hein zeggen en dan helpt hij of iemand anders mee.

Annet vindt meestal niet dat ze hard hoeft te werken. Ze vindt een normale dag wel leuker dan een drukke dag. Soms krijgt ze niet alles af. Soms heeft Annet ook wel eens niks te doen en dan rust ze even uit. Dat vindt ze wel goed van zichzelf, dat ze dat doet, omdat het goed is om ook eens uit te rusten.

Bij grote klussen worden vaak alle cliënten betrokken. Zorgboeren en begeleiders geven aan dat cliënten na zo'n dag hard werken moe maar voldaan zijn dat het gelukt is. Ook de cliënten geven in interviews aan dat ze *heerlijk hard* gewerkt hebben, het geeft ze voldoening.

Mieke geeft aan dat ze het fijn vindt om als ze thuiskomt te gaan slapen en dan rust ze goed uit.

Als Jan 's avonds thuiskomt, is hij moe, maar dat geeft een voldaan gevoel. Hij denkt 's avonds ook wel eens aan de volgende dag, welk werk hij dan moet doen.

Op de boerderij moet tenslotte ook werk gedaan worden dat je niet altijd even leuk vindt.

Pieter vertelt dat hij ook wel eens geen zin heeft om naar zijn werk te gaan, maar dan zegt hij tegen zichzelf dat hij toch moet gaan en als hij er eenmaal is, valt het altijd wel mee.

Jaap vindt niet alles leuk om te doen, maar sommige dingen moeten gewoon gebeuren. Zo is dat nu eenmaal.

Maarten vindt het vervelend dat mensen hem achternazitten om iets af te maken als hij stressmoeheid heeft; dan moet hij nog net een rij bieten afmaken.

Samenvattend: een 'echte' zorgboerderij biedt betrokkenheid bij noodzakelijke werkzaamheden, een kwaliteitsproduct, en het reilen en zeilen van een bedrijf. Bovendien sociale contacten, een sociale structuur en zelfwaardering omdat men ergens werkt. Een boerderij biedt daarmee een omgeving die elementen aanreikt op terreinen die voor volwaardig burgerschap van cliënten van belang zijn: werken, leren, zingeving en sociale relaties.

Belangrijk, en specifiek voor een boerderij, is dat cliënten een bijzondere persoonlijke zingeving ervaren door het werk met dieren (en ook met planten). Zij kunnen voor de dieren zorgen, de dieren hebben hen nodig, ze spiegelen zich aan de dieren ("*loop maar om mij heen*"), leren er mee omgaan en ervaren de presentie van dieren soms als die van mensen, of zelfs als prettiger.

5.6 Mogelijke knelpunten van een bedrijfsmatige boerderij

Diversiteit aan activiteiten

Op zorgboerderijen zijn over het algemeen voldoende activiteiten aanwezig om aan te sluiten bij de wensen en mogelijkheden van cliënten. Uiteraard moet de interesse van een cliënt wel bij het boerenleven liggen. Daarnaast moet de cliënt de werkzaamheden die zijn verbonden aan de hoofdactiviteit zien zitten. De hoofdactiviteiten op een boerderij zijn verbonden aan het product van een boerderij zoals: vleesvarkens, eieren of melkproducten.

De aanwezigheid van diverse werkzaamheden op een zorgboerderij kan de ontwikkeling van cliënten stimuleren. Cliënten kunnen werkzaamheden onder de knie krijgen en doorgroeien naar werkzaamheden die meer of andere vaardigheden van hen vragen. Een cliënt die uitgekoken raakt op bepaald werk, kan kiezen voor een andere activiteit. De volgende observatie geeft de diversiteit aan werkzaamheden weer:

De cliënten hebben iedere ochtend vaste taken. Deze taken zijn echter per dag verschillend. Er is een roulatiesysteem, iedere dag krijgen de konijnen voer, maar iedere dag door een andere cliënt. Dit maakt het werken op de boerderij gevarieerd.

Wat vinden cliënten van de variatie in werkzaamheden?

René geeft aan dat het belangrijk is je werk levendig te houden, het moet geen automatisme worden. Hij heeft de meeste dingen wel onder de knie, maar hij kan altijd nog dingen bijleren. Werken in de kaasmakerij vindt hij afwisselend, als het eentonig werk is, zoals de hele middag flessen vullen, dan vindt hij het niet leuk.

Pieter heeft ergens gewerkt waar hij altijd hetzelfde moest doen en dat vond hij niet leuk. Hier op de boerderij zijn veel verschillende dingen. Hij vindt het spuiten van de biggen niet leuk, het is zielig, maar als het een opdracht is van de zorgboerin dan moet het toch gedaan worden. Als Pieter ergens echt geen zin in heeft dan zoekt de zorgboerin ander werk voor hem.

Evelien vertelt dat het uitmesten van de stallen niet haar lievelingskarweitje is, maar ja, iedereen moet het één keer in de week doen en zo komt iedereen een keertje aan de beurt.

Laura vond het wel lastig om op de boerderij te beginnen. Ze vond het omgaan met varkens eng. Ze mag aangeven welk werk ze leuk vindt om te doen; maar ze moet ook wel eens dingen doen die ze minder leuk vindt. Als ze dat gedaan heeft, dan mag ze de leuke dingen doen.

Zorgboeren en begeleiders geven aan dat er naast de hoofdactiviteit ook andere werkzaamheden aanwezig moeten zijn. Diversiteit aan werkzaamheden zorgt ervoor dat een cliënt een grotere keuzevrijheid heeft in het werk dat hij of zij kan uitvoeren. Bijna alle zorgboerderijen hebben daarom extra activiteiten aan het bedrijf toegevoegd.

Een zorgboer geeft aan:

"Kleindierenverblijf, koeien, paarden en geiten hebben we speciaal voor de zorgboerderij opgezet zodat er meer en verschillende activiteiten zouden zijn. [...] Voor de winterdag is het prettiger om in het dierenverblijf en de kas te werken. [...] In het voorjaar is er altijd een piek, dan is er veel werk, maar je moet ook zorgen dat je het hele jaar door werk hebt."

In sommige gevallen is het nodig om naast de bedrijfsmatige werkzaamheden nieuwe (niet bedrijfsmatige) activiteiten te ontwikkelen omdat de bedrijfsmatige activiteiten te weinig variatie bieden voor de cliënten. Dit speelt met name bij intensievere, gemechaniseerde landbouwbedrijven waar in het productiedeel van het bedrijf weinig gevarieerd handmatig werk aanwezig is. Daarnaast mogen cliënten in dit soort bedrijven geen fouten maken en is er weinig experimenteerimte. Een foutje kan grote kosten met zich meebrengen. Het kan zo zijn dat cliënten op een dergelijk bedrijf alleen ingezet worden op de onderdelen die zij goed beheersen. Wanneer de mogelijkheden van een cliënt beperkt zijn kunnen de werkzaamheden op den duur eenzijdig worden voor de cliënt.

Doorstroom van cliënten

De doorstroom van cliënten naar werk op een regulier bedrijf is niet groot op de bezochte zorgboerderijen. Een bedrijfsmatige zorgboerderij zou wel een basis kunnen bieden voor de doorstroom van cliënten naar regulier of beschermd betaald werk; maar dat vergt dan wel een planmatige aanpak, die nu bijna altijd afwezig is (Zomerplaat, 1997). Men beperkt zich tot een dagbestedingsaanbod.

Een bedrijfsmatige zorgboerderij kán echter een goede plek bieden voor cliënten die in de toekomst de mogelijkheid hebben om door te stromen naar een regulier bedrijf. De cliënten werken op een echte boerderij waar een bepaalde productie gedraaid wordt. Cliënten krijgen de verantwoordelijkheid voor werkzaamheden en leren met deze verantwoordelijkheid om te gaan. De zorgboerderij biedt de cliënten een veilige omgeving om te experimenteren met werk.

Beloning

Op de bedrijfsmatige zorgboerderijen uit het onderzoek krijgen cliënten geen financiële beloning voor het werken op de boerderij. Zorgboeren en begeleiders geven aan dat dit financieel niet haalbaar is. Een aantal cliënten geeft aan het geen probleem te vinden dat ze geen geld krijgen voor de werkzaamheden die ze verrichten. Een cliënt geeft aan:

"Ik krijg een uitkering maar als ik in de vakanties extra moet komen dan krijg ik er wel geld voor. Tussendoor mag ik ook kaas of yoghurt meenemen, dus dat vind ik ook een soort salaris."

Maar niet iedereen is het daarmee eens:

Maarten krijgt geen geld voor zijn werk, dat vindt hij wel vervelend, maar hij mag altijd wel yoghurt of kaas meenemen, dus er staat wel wat tegenover.

Jaap krijgt geen salaris, dat vindt hij wel jammer want nu kan hij geen vrachtwagen kopen. Bij zijn baantje op vrijdag verdient hij vijf euro en daar is hij trots op.

Hein geeft aan dat hij geld krijgt van Beatrix en dat vindt hij belangrijk.

Werken op een boerderij is voor veel cliënten echt werken, met het plezier, het balen, de stress, en de vermoeidheid die daar onvermijdelijk bijhoren. Maar een belangrijke reden waarom mensen binnen een perspectief van volwaardig burgerschap werken, de beloning, is afwezig.

De Federatie van Ouderverenigingen heeft in het verleden een pleidooi gehouden voor betaling van productieve arbeid (Roetering, 1999). Ook stelde deze vereniging van ouders van cliënten zich op het standpunt dat mensen, als dat maar enigszins mogelijk is, van dagbesteding zouden moeten doorstromen naar (gedeeltelijk) betaald werk. Op dit moment is niet duidelijk welk deel van de cliënten op zorgboerderijen hier wel of niet voor in aanmerking zou kunnen komen. De zorgboerderijen in dit onderzoek richten zich niet of nauwelijks op zo'n doorstroom van cliënten.

6. Vergelijking van bedrijfsmatige en instellingsboerderijen

6.1 Succes- en faalfactoren: een vergelijking tussen bedrijfsmatige en instellingsboerderijen

In hoofdstuk 5 zijn de succesvolle aspecten van bedrijfsmatige zorgboerderijen weergegeven. In het onderzoek zijn drie bedrijfsmatige zorgboerderijen (boerderijen 1, 2 en 3 in Bijlage I) en drie instellingsboerderijen (boerderijen 4, 5 en 6 in Bijlage I) geselecteerd. Bij de zgn. instituutsboerderijen onderscheidt boerderij 4 zich van boerderijen 5 en 6. Boerderij 4 heeft meer het karakter van een bedrijfsmatige boerderij dan van een instituutsboerderij. De boerderij is weliswaar onderdeel van een zorginstelling, maar wordt gerund als een bedrijfsmatige boerderij. Zo is er een boer op het bedrijf en hebben de werkvelden (melkvee, zuivelbereiding en tuinbouw) een dusdanige omvang en opzet dat de landbouwproductie er echt toe doet. De andere twee instituutsboerderijen (5 en 6) hebben een veel minder productiegericht karakter. Er is geen boer en de werkgebieden zijn zo bescheiden dat de omvang van de productie niet belangrijk is.

Hieronder zullen we succes- en faalfactoren benoemen die voortkomen uit een vergelijking tussen de meer bedrijfsmatige zorgboerderijen (boerderijen 1, 2, 3 en 4) en de instellingsboerderijen (boerderijen 5 en 6).

De boer

Op de bedrijfsmatige zorgboerderijen is altijd een boer aanwezig, op de instellingszorgboerderijen is dit niet altijd het geval. Meestal is er op de instellingsboerderijen een beheerder aanwezig die een landbouwkundige opleiding heeft gevolgd. Deze persoon staat bij de cliënten niet altijd bekend als 'boer', maar als begeleider, beheerder of manager. Cliënten zullen wellicht de boer als baas anders benaderen dan de beheerder als baas. De volgende twee schetsen van zorgboerderijen geeft het verschil tussen boer en 'begeleider' goed weer:

<p><i>Zorgboerderij A</i> Op deze boerderij wordt de dag begonnen in de kantine. De boer geeft aan wat er precies gedaan moet worden en deelt de taken uit. Gedurende de dag loopt de boer rond op het erf, houdt overzicht en rijdt rond met de tractor. Wanneer de cliënten vragen hebben gaan ze in eerste instantie naar hem toe. Dirk (de boer) kan meestal wel een antwoord geven op de vragen. De cliënten vertellen ook dat ze hulpboer zijn van boer Dirk. En tijdens de interviews komt naar voren dat de cliënten het toch wel het leukst vinden als Dirk langs komt om te kijken hoe het gaat. 's Avonds loopt de boer alles nog even langs. Hij loopt terug naar zijn huis dat op het erf staat.</p>	<p><i>Zorgboerderij B</i> Op deze boerderij voelt de begeleider zich meer begeleider dan zorgboerin. Zij heeft dan ook geen agrarische achtergrond maar een opleiding in de zorg. Ze geeft aan dat zij hier in eerste instantie is voor de cliënten en pas op de tweede plaats voor de boerderij. De plantjes interesseren haar niet zo, het gaat om de cliënten. De begeleider kan weinig over de plantjes vertellen. Ze geeft aan dat Bart (cliënt) vaak te hulp schiet, hij weet veel van plantjes en als hij iets niet weet zoekt hij het thuis op. Om 16:30 gaan de cliënten en begeleiders naar huis. De boerderij is verlaten.</p>
---	---

Op zowel de instellings- als op de zorgboerderijen worden er manieren gevonden om het werk voor cliënten te vereenvoudigen als het te moeilijk blijkt te zijn. Dit kan variëren van pictogrammen die aangeven welk voer voor welk dier is tot het veranderen van sluitingen op stallen zodat deze makkelijker open te maken zijn.

Zoals eerder aangegeven, is de bedrijfsmatige boer tevens ondernemer. Een boer die altijd een agrarisch bedrijf gerund heeft, is gewend risico's te nemen in de bedrijfsvoering. Dit komt onder andere naar voren in het maken van aanpassingen voor de cliënten op de boerderij. Zorgboeren die minder ondernemend zijn, durven wellicht minder risico te nemen en kiezen voor zekerheid. De begeleiding doet in dat geval de moeilijke klusjes zelf en de begeleiding stelt eigen initiatief van cliënten alleen maar op prijs als men hiervan op de hoogte is. Een ondernemende zorgboer of begeleider ziet wellicht meer mogelijkheden om een omgeving te creëren die aansluit bij cliënten. De volgende twee schetsen van zorgboeren geven het verschil in het nemen van risico's weer:

<p><i>Zorgboer X:</i> "De bedrijfsvoering is moeilijker geworden, eerst als je alles zelf voert dan krijgt ieder zeug het voer dat ze toekomt, nu kan het zo zijn dat ze meer of minder krijgt. [...] Bedrijfstechnisch zal het toch wel iets gevolgen hebben, maar goed, je moet wat dingen zien gebeuren, want anders kun je gewoon niet werken met een zorgboerderij."</p>	<p><i>Zorgboer Y:</i> "Zoals de parkieten voeren dat doe ikzelf, omdat ik ervaren heb dat ze dat niet kunnen. Iedere keer als iemand de parkieten gevoerd had was ik er een aantal kwijt, die waren dan weggevlogen. Ze vergeten gewoon de deur achter zich dicht te doen. Dat is idem met de paarden. Als ze een paard uit de wei willen halen moeten ze mij dat eerst vragen anders lopen straks die paarden overal over het terrein heen. De ervaring is dat het gewoon niet lukt, dat mensen wel zeggen dat ze zelfstandig kunnen werken maar dat we toch meer aan het puinruimen zijn."</p>
---	--

De bedrijfsvoering

Over het algemeen zijn bedrijfsmatige zorgboerderijen anders ingericht dan instellingsboerderijen. Op een bedrijfsmatige zorgboerderij is de boerderij om de agrarische productietak heen gebouwd. Op een instellingsboerderij is meestal geen dominant agrarische productietak aanwezig; er zijn meerdere onderdelen aanwezig en deze kunnen aangepast worden aan de wensen en mogelijkheden van de cliënten die er op dat moment werkzaam zijn. De volgende observaties geven een goed beeld van het verschil tussen een bedrijfsmatige zorgboerderij en een instellingsboerderij.

<p><i>Zorgboerderij X:</i> M. heeft iedere dag de taak de varkensstal uit te mesten. In deze stal leven twee varkens. Als M. het stro uit de stal haalt merk ik op dat het stro niet vies is, M. geeft echter aan dat het vies is en dat het weggegooid moet worden. De begeleider geeft tijdens een interview aan dat de varkens er vooral voor M. zijn omdat hij het zo leuk vindt om iedere dag de stal uit te mesten.</p>	<p><i>Zorgboerderij Y:</i> K., R. en K. hebben ieder hun eigen stal die ze onderhouden. In deze stal geven ze de varkens voer, mesten ze de stallen uit, controleren ze of de varkens gezond zijn en vegen ze de gangen uit. Vroeger deed boer J. deze werkzaamheden, maar nu de hulpboeren er zijn controleert hij alleen of er genoeg voer gegeven is en houdt het overzicht.</p>
---	---

Uit deze observaties komt naar voren dat er op een bedrijfsmatige zorgboerderij over het algemeen meer sprake is van *noodzakelijke werkzaamheden* die voortvloeien uit de agrarische productietak. Doordat er bijvoorbeeld meer stallen en varkens aanwezig zijn, zijn er altijd wel stallen die uitgemest moeten worden. Zoals de observatie aangeeft, kan het zijn dat er op een instellingsboerderij een activiteit uitgevoerd wordt die niet direct noodzakelijk was. Tijdens de studiedag in Vorden geven zorgboeren aan dat *een 'echte' boerderij* zorgt voor zinvolle en terugkomende werkzaamheden. Op de instellingsboerderijen zijn er soms geen noodzakelijke werkzaamheden. Eén zorgboer geeft aan dat cliënten dit voelen aankomen.

Het is moeilijk vast te stellen of dit verschil tussen een instellingsboerderij en een bedrijfsmatige zorgboerderij invloed heeft op de beleving van een cliënt. Het lijkt aannemelijk dat een cliënt zich makkelijker gerespecteerd en gewaardeerd voelt als hij noodzakelijke en zinvolle werkzaamheden verricht. Dit kan weer van invloed zijn op de betrokkenheid van een cliënt; de cliënt is bezig met nuttige werkzaamheden en zonder zijn hulp komen de werkzaamheden niet af. Cliënten zouden hierdoor op een bedrijfsmatige zorgboerderij een groter verantwoordelijkheidsgevoel kunnen ontwikkelen dan op een instellingsboerderij.

Daarentegen kunnen cliënten op een bedrijfsmatige zorgboerderij een grotere werkdruk ervaren; tenslotte moet het werk wel gedaan worden. Het zal per cliënt verschillen of hij deze werkdruk als prettig ervaart.

De *diversiteit van werkzaamheden* komt op een bedrijfsmatige zorgboerderij vooral voort uit het agrarische bedrijfstype. Op een varkenshouderij moeten de varkens voer krijgen, de stallen uitgemest, de gangen schoongeveegd en varkens verzet naar een andere stal. De diversiteit aan werkzaamheden op een instellingsboerderij komt voort uit de verschillende onderdelen die aanwezig zijn op de boerderij. Er worden bijvoorbeeld planten gekweekt, konijnen gefokt, er loopt een aantal schapen rond en er wordt kaas gemaakt van de melk van een aantal geiten. Uiteraard zijn er ook instellingsboerderijen met een duidelijke agrarische bedrijfstak en zijn er tevens bedrijfsmatige zorgboerderijen waar verschillende onderdelen aan het bedrijf toegevoegd zijn. Diversiteit in werkzaamheden kan ook aangebracht worden door werkzaamheden te rouleren onder cliënten.

Aangezien de inkomsten op een instellingsboerderij voor het grootste deel uit de zorg komen, is zo'n boerderij niet gebonden aan een bepaalde productie waaruit vaste agrarische inkomsten voortkomen. Een instellingsboerderij biedt hierdoor over het algemeen meer kans om de activiteiten aan te passen aan de cliënt of om geheel nieuwe activiteiten te starten die bedrijfseconomisch niet van belang zijn. Op bedrijfsmatige zorgboerderijen is hier meestal minder ruimte voor omdat de werkzaamheden van de agrarische productietak een vast onderdeel vormen van de zorgboerderij. Op een bedrijfsmatige boerderij bestaat de kans dat een cliënt met minder mogelijkheden maar een beperkt aantal werkzaamheden in de productietak kan uitvoeren, omdat het risico van fouten en bedrijfseconomische schade te groot is.

Cliënten stromen zowel van instellings- als bedrijfsmatige zorgboerderijen door naar werk op een regulier landbouwbedrijf. Aangezien een bedrijfsmatige zorgboerderij een echt commercieel draaiend productiebedrijf is, kan het zo zijn dat cliënten op bedrijfsmatige zorgboerderijen beter voorbereid kunnen worden op het werken in een regulier landbouwbedrijf dan op een instellingsboerderij.

Op een bedrijfsmatige zorgboerderij kan *de doorstroom van cliënten* echter op gespannen voet staan met *de bedrijfsvoering*. 'Goede' cliënten stromen door naar een regulier bedrijf en de boer blijft zitten met de 'minder' goede cliënten. Met deze cliënten zal hij hetzelfde werk moeten verrichten als voorheen. Zo geeft een begeleider aan:

"Stel dat er van de 15 cliënten, 8 M.'s² bijlopen dan redt je het niet. Dan gaat de bedrijfsvoering eraan. Als je teveel van zulke gasten erbij hebt zitten dan wordt het niks. Dan komt er geen werk meer uit je handen, dan ben je alleen bezig met begeleiden en crisismanagement.

---

² M. werkt niet tot nauwelijks, zij is voornamelijk voor de beleving op de boerderij. Daarnaast heeft ze ernstige gedragsstoornissen.

Dan loopt de boerderij in het honderd. Dan gaat de melkwaliteit achteruit en beginnen de klanten te mekkeren. Het aandeel zeer laag niveau moet niet te hoog worden."

Ook bij het aannemen van cliënten speelt *de bedrijfsvoering* een rol. De boer heeft een boerderij waar de cliënten toch werkzaamheden moeten verrichten om het bedrijf draaiende te houden. Zo geeft een zorgboer aan:

"Iemand die bepaalde gedragsstoornissen heeft en die moeilijk aanspreekbaar is op zijn daden [...] dan zeg je soms sneller dat de tent vol zit. Iemand die hartstikke graag wil komen en ook nog veel kan doen, nou ja dan maar eentje erbij [...]"

Het kan zijn dat dergelijke keuzes minder een rol spelen op instellingszorgboerderijen omdat de zorgboer en begeleiders daar niet altijd gebonden zijn aan het behalen van een bepaalde productie. Uiteraard moeten ook op deze zorgboerderij bepaalde werkzaamheden verricht worden om de boerderij draaiende te houden.

Op bedrijfsmatige zorgboerderijen is over het algemeen eerder sprake van *kleinschalige opvang* dan op instellingsboerderijen. Zorgboeren en begeleiders geven aan dat op een instellingsboerderij minimaal zes tot zeven cliënten per begeleider aanwezig moeten zijn om een instellingsboerderij rendabel te houden.

Sociaal netwerk

Saamhorigheidsgevoel komt op een zorgboerderij onder andere tot stand door samen de klus te klaren en een team te vormen. Dit teamgevoel is op sommige zorgboerderijen beter te creëren dan op andere. Kleinschalige opvang voor cliënten kan het saamhorigheidsgevoel stimuleren, je leert je collega's snel kennen en dit kan ervoor zorgen dat je beter op elkaar ingespeeld bent. Als begeleiding heb je meer tijd om individuele aandacht te geven aan cliënten of om samen te werken in plaats van een oogje in het zeil te houden. Dit schept een band tussen cliënt en begeleiding.

Inclusie vindt zowel op bedrijfsmatige zorgboerderijen als op instellingsboerderijen plaats door contacten met collega-clieënten, zorgboeren en begeleiders. Tevens hebben cliënten contact met andere personen die de boerderij bezoeken.

De zorgboerderijen verbonden aan een zorginstelling en aanwezig op een instellingsterrein bewerkstelligen over het algemeen minder integratie van de cliënt met de samenleving. Ondanks dat de instellingsterreinen open staan voor bezoekers, zijn de boerderijen die zich bevinden op het instellingsterrein vaak afgezonderd van de buitenwereld doordat ze bijvoorbeeld buiten de bebouwde kom staan of zich in bossen bevinden.

Bedrijfsmatige zorgboerderijen bevinden zich meestal ook buiten de bebouwde kom maar staan toch meer in contact met de samenleving. Er komen bijvoorbeeld mensen vanuit het dorp eieren kopen en familie van de cliënt of een handelaar drinkt een kopje koffie mee. Cliënten komen daardoor op een bedrijfsmatige zorgboerderij meer in contact met verschillende mensen. Bedrijfsmatige zorgboerderijen zijn vaak familiebedrijven en de boer en zijn gezin en eventuele andere familie wonen op of vlakbij de boerderij. Dit komt ook voor bij instellingsboerderijen maar op een kleinere schaal.

Voor cliënten op een bedrijfsmatige zorgboerderij zijn er hierdoor meer kansen zich onderdeel te voelen van een sociaal netwerk dan cliënten op een instellingsboerderij.

Begeleiding

Zorgboeren en begeleiders geven aan dat kennis van de landbouw erg belangrijk is bij het begeleiden van cliënten op zorgboerderijen. Een deel van de zorgboeren geeft aan dat kennis van de landbouw nodig is, het geeft diepgang en enthousiasme, je weet wat er moet gebeuren. Kennis van landbouw geeft ook autoriteit, cliënten krijg je eerder mee.

Kennis van de landbouw blijkt over het algemeen meer aanwezig te zijn bij begeleiders op bedrijfsmatige zorgboerderijen dan bij begeleiders op instellingsboerderijen. Op de bedrijfs-

matige zorgboerderijen heeft de boer sowieso een opleiding in de landbouw gevolgd, meestal hebben de zorgboerin en de begeleiders ervaring in de landbouw of hebben ze naast hun zorgopleiding ook een landbouwkundige opleiding gevolgd. Op de instellingsboerderijen is er meestal een zorgboer of beheerder aanwezig met een opleiding in de landbouw. De rest van de begeleiders heeft meestal alleen een opleiding in de zorg.

Op de studiedag in Vorden gaven zorgboeren en begeleiders aan hoe belangrijk het is dat er voldoende landbouwkundige kennis en ervaring aanwezig is. Alleen zo worden er kwaliteitsproducten voortgebracht waarmee klanten tevreden zijn en waaraan cliënten trots kunnen ontlenen. Bovendien heb je als begeleider of boer dan de mogelijkheid om op elk moment te zien welke werkzaamheden moeten gebeuren, ook als er onverwachte dingen gebeuren. Begeleiders met een zorgachtergrond geven aan dat zij op het gebied van landbouw te rade gaan bij collega's. Zij vinden het ontbreken van landbouwkundige kennis een gemis. Andersom geven begeleiders zonder zorgachtergrond aan dat het functioneren met cliënten voortkomt uit een natuurlijk proces waarbij zij met cliënten 'samenwerken'.

Echt werk?

Werkdruk is over het algemeen meer aanwezig op bedrijfsmatige zorgboerderijen dan op instellingsboerderijen. Dit komt doordat op de meeste bedrijfsmatige zorgboerderijen een bepaalde productie en kwaliteit gehaald moet worden. De productie leidt tot een inkomen voor de boer en zijn gezin. De werkzaamheden zijn noodzakelijk.

Zowel op de instellings- als op de bedrijfsmatige zorgboerderijen krijgen de cliënten geen financiële beloning voor hun werkzaamheden. Op de instellingsboerderij is dit op zich logisch; er komt meestal geen of nauwelijks inkomen vanuit agrarische productie. Bij de bedrijfsmatige zorgboerderijen zouden wellicht in de toekomst cliënten die een substantiële bijdrage aan de agrarische productie leveren, een beloning gegeven kunnen worden.

7. Beschouwing en aanbevelingen

7.1 Succes- en faalfactoren van het bedrijfsmatige karakter

De hoofdvraagstelling van dit onderzoek was: wat zijn de voor- en nadelen van zorgboerderijen met een agrarisch bedrijfsmatig karakter in vergelijking met zorgboerderijen zonder een agrarisch bedrijfsmatig karakter voor cliënten?

Bedrijfsmatige zorgboerderijen hebben een aantal voordelen boven niet-bedrijfsmatige zorgboerderijen: aanwezigheid van een echte boer die de landbouw weet in te zetten voor cliënten, noodzakelijke werkzaamheden, inclusie in de samenleving, groter sociaal netwerk voor cliënten, kleinschaligheid, saamhorigheidsgevoel, kennis van de landbouw bij begeleiders en scheiding tussen wonen en werken.

Maar bedrijfsmatige aspecten kunnen ook nadelen met zich meebrengen. De belangrijkste zijn: het vasthouden van de 'betere' cliënten omdat zij voor de boerderij productief zijn en het beperken van de toelating van cliënten die minder kunnen. Hieronder wordt nader op de onderdelen ingegaan en worden aanbevelingen gedaan.

De boer

De boer blijkt voor cliënten een belangrijke rol te spelen op een zorgboerderij. Op een zorgboerderij zonder een agrarisch bedrijfsmatig karakter is vaak geen 'echte' boer aanwezig maar een beheerder of een manager met een landbouwkundige opleiding. Zorgboerderijen zonder een agrarisch bedrijfsmatig karakter zouden aan de belangrijke functie van boer toch gestalte kunnen geven door een persoon aan te stellen die de eigenschappen van een boer in zich heeft. Deze persoon moet dus over voldoende kennis van de landbouw beschikken, een bepaalde autoriteit uitstralen, ondernemerskwaliteiten bezitten en de uitstraling van een boer hebben. Op een bedrijfsmatige zorgboerderij is de zorgboer eigenaar van zijn eigen bedrijf, het is zijn eigendom. Voor begeleiders op een instellingsboerderij ligt dit anders. Een stuk van de instellingsboerderij moet financieel gezond zijn, maar een ander deel kan wel met minder toe. Als er iets fout gaat, eet je daar als begeleider geen boterham minder door. Zorgboeren en begeleiders geven aan dat je op een bedrijfsmatige zorgboerderij een cliënt eerder op zijn verantwoordelijkheid zult aanspreken, omdat het je eigen bezittingen betreft. Dit aspect van een bedrijfsmatige zorgboerderij is moeilijk onder te brengen op een zorgboerderij zonder agrarisch bedrijfsmatig karakter.

De bedrijfsvoering

Uit de interviews met cliënten, zorgboeren en begeleiders komt naar voren dat het werken aan een kwaliteitsproduct erg belangrijk is voor de cliënten. Het geeft de cliënten een doel voor ogen. Tevens vloeien er uit het produceren van een kwaliteitsproduct noodzakelijke werkzaamheden voort. Cliënten weten dat zij nuttige werkzaamheden verrichten en dit geeft voldoening. Op zorgboerderijen zonder agrarisch bedrijfsmatig karakter is de agrarische productie in mindere mate aanwezig. Wij bevelen dan ook aan om zorgboerderijen zonder bedrijfsmatig karakter zo op te zetten dat er noodzakelijke werkzaamheden ontstaan en dat er gewerkt kan worden aan een kwaliteitsproduct. Dit product hoeft niet per definitie rendabel te zijn maar het moet wel vermarkt kunnen worden. Het gaat erom dat cliënten een bepaald doel voor ogen hebben.

Diversiteit van werkzaamheden kan een belangrijke succesfactor zijn van een bedrijfsmatige zorgboerderij, maar ook een punt van aandacht. De diversiteit vloeit voort uit de agrarische productietak die aanwezig is op de boerderij. Het kan zijn dat de agrarische productietak op sommige bedrijfsmatige zorgboerderijen voor slechts een beperkt aantal werkzaamheden zorgt of voor eenzijdige werkzaamheden. Op deze zorgboerderijen moeten de zorgboer en/of begeleiders er alert op blijven dat de werkzaamheden aansluiten bij de wensen en mogelijkheden van cliënten.

De keuze in de bedrijfsvoering bepaalt het soort cliënten. Het is daarom erg belangrijk dat er een goede match is tussen de cliënt en de bedrijfsvoering. Daarnaast kan het zijn dat de situatie van een cliënt verandert of dat voorkeur of mogelijkheden voor werkzaamheden veranderen. De zorgboer en/of begeleiders moeten ervoor waken dat de cliënt niet te eenzijdig werk gaat verrichten of helemaal niet meer ingezet wordt in het productieproces en alleen voor de beleving op de boerderij aanwezig is. Dit laatste hoeft op zich geen probleem te zijn, maar een cliënt kan zich wel minder nuttig en gewaardeerd gaan voelen. Diversiteit aan werkzaamheden kan vergroot worden door de werkzaamheden te laten rouleren onder de cliënten. Dit lijkt een open deur, maar toch blijkt het in een aantal situaties onmogelijk om werkzaamheden te laten rouleren omdat dit te veel risico's geeft in het productieproces. Dit speelt met name bij de meer gemechaniseerde bedrijven, waar een fout van een cliënt kan leiden tot aanzienlijke schade. De verleiding is dan groot om cliënten steeds de klussen te laten doen die ze al beheersen.

Een bedrijfsmatige zorgboerderij met agrarische productie is niet altijd werkbaar door de samenstelling van de groep cliënten. Zorgboeren en begeleiders geven aan dat er weinig werk uit handen komt als je alleen met crisismanagement bezig bent. Zorgboeren en begeleiders geven daarentegen ook aan dat het bedrijfsmatige karakter van een zorgboerderij een bepaalde sfeer met zich meebrengt die ook voor cliënten met een laag niveau juist zo belangrijk is. De mogelijkheden zijn het grootst op boerderijen met een grote diversiteit in werkzaamheden (verschillend niveau) en in situaties waarbij het aantal cliënten met een lager niveau gering is.

Sociaal netwerk

De integratie van cliënten met de samenleving en andere mensen komt op zorgboerderijen zonder een agrarisch bedrijfsmatig karakter minder tot uiting. De integratie zou op deze boerderijen versterkt kunnen worden door ze meer te plaatsen in de samenleving. Dit soort zorgboerderijen bevindt zich nog wel eens op instellingsterreinen ver buiten de bebouwde kom of afgelegen in bossen, waardoor de drempel voor burgers om een kijkje te gaan nemen op de boerderij of een product te kopen groot is. Door de zorgboerderij te plaatsen in de buurt van bebouwing kan ervoor gezorgd worden dat cliënten zich meer in de samenleving voelen staan. Uiteraard kan dit niet altijd zomaar bewerkstelligd worden. In dat geval kunnen zorgboeren en begeleiders door bijvoorbeeld het geven van lessen of rondleidingen op de boerderij zorgen dat cliënten meer in contact komen met mensen van buitenaf. Zorgboeren en begeleiders geven aan dat je met het organiseren van lessen of rondleidingen twee vliegen in één klap slaat. Ten eerste levert het de cliënten meer contact op met andere mensen. Ten tweede is het geven van lessen of het verzorgen van rondleidingen ook een vorm van het produceren van een kwaliteitsproduct, namelijk een dienst. Cliënten kunnen hiervoor dezelfde waardering en voldoening ontvangen als van het produceren van een agrarisch product. Het praktische aspect aan het geven van bijvoorbeeld rondleidingen, is dat je ze zo kunt plannen dat de begeleiding van de cliënten er niet onder lijdt. We bevelen zorginstellingen en zorgboeren aan serieus aandacht te schenken aan dit soort mogelijkheden om de integratie van cliënten in de samenleving te bevorderen.

Doordat zorgboerderijen zonder een agrarisch bedrijfsmatig karakter zich nog wel eens op het terrein van zorginstellingen bevinden komt het ook vaak voor dat cliënten op hetzelfde terrein wonen en werken en er dus nauwelijks sprake is van een scheiding tussen wonen en werken. Voor een cliënt kan gescheiden wonen en werken wel een voordeel bieden. Als cliënt ben je tijdens een werkdag namelijk even in een andere setting. Zeker voor cliënten die op een zorginstelling wonen is het fijn even uit de medische sfeer te zijn. Het is dan ook wenselijk wonen en werken ook voor cliënten met een verstandelijke beperking te scheiden. Het zou tevens wenselijk zijn cliënten niet met hun huisgenoten op dezelfde boerderij te plaatsen. Dit kan nog wel eens leiden tot conflicten. Het klinkt erg logisch, maar ook voor cliënten met een verstandelijke beperking geldt dat je niet de hele dag dezelfde mensen om je heen wilt hebben.

Doordat er op bedrijfsmatige zorgboerderijen over het algemeen kleinschalige opvang van cliënten plaatsvindt, is er voldoende tijd om samen met cliënten aan klusjes te werken. Er wordt ook samen aan een kwaliteitsproduct gewerkt, waardoor er een saamhorigheidsgevoel ontstaat. Het saamhorigheidsgevoel tussen cliënten, zorgboeren en begeleiders op zorgboerderijen zonder een agrarisch bedrijfsmatig karakter kan versterkt worden door, zoals al eerder gezegd, het produceren van een kwaliteitsproduct.

Cliënten die al een tijdje op de zorgboerderij aanwezig zijn kan een nieuwe uitdaging geboden worden door hen toezicht of leiding toe te vertrouwen over andere cliënten. De voordelen zijn tweeledig. De cliënt die toezicht mag houden krijgt er een extra activiteit en verantwoordelijkheid bij. Hij leert beter omgaan met andere cliënten en leert hoe hij kennis over kan brengen. De andere cliënten kunnen een gevoel van veiligheid ervaren doordat een ervaren hulpboer in het werk meeloopt en zij kunnen leren van de ervaring en kennis die de collega opgebouwd heeft.

Begeleiding

Kennis van de landbouw kan een belangrijke rol spelen in de begeleiding van cliënten. Bij begeleiders op de zorgboerderijen zonder een bedrijfsmatig karakter is de kennis van de landbouw in mindere mate aanwezig. Onze aanbeveling is dat begeleiders zonder een opleiding in de landbouw een aantal gerichte modules volgen om hun landbouwkundige kennis te verbeteren. De modules zouden gericht kunnen zijn op bepaalde onderdelen of bedrijfstakken in de landbouw.

De vraag luidt of begeleiders die alleen een opleiding in de landbouw genoten hebben ook extra cursussen moeten volgen op het gebied van de zorg. Tijdens de studiedag in Vorden gaven zorgboeren en begeleiders aan dat het functioneren met de cliënten voortkomt uit een natuurlijk proces waarbij met cliënten 'samengewerkt' wordt. Dit is gebaseerd op zorgzaamheid en gezond boerenverstand. Je gaat gewoon aan de slag en dit werkt vaak natuurlijker dan een theoretische benadering vanuit de zorgopleiding. Zorgboeren en begeleiders moeten naar de mogelijkheden van cliënten kijken en niet naar de beperkingen. Uiteraard is kennis vanuit de zorg voor onder andere het bijhouden van individuele plannen en leerdoelen wel noodzakelijk.

Zorgboeren en begeleiders gaven tijdens de studiedag in Vorden ook aan dat op veel zorgboerderijen met een bedrijfsmatig karakter de relatie met de cliënt boven het registreren van zorgplannen en -doelen gaat. Dit kan ook het geval zijn op instellingsboerderijen, maar de bureaucratische druk is daar groter. Zorgplannen en leerdoelen moeten goed bijgehouden worden maar het moet geen gekunstelde zorgwereld worden. De spontaniteit gaat er dan van af.

Echt werk

Naar voren komt dat werkdruk voor sommige cliënten een uitdaging kan betekenen en een stimulans om de werkzaamheden uit te voeren. Op de zorgboerderijen zonder een bedrijfsmatig karakter is werkdruk in mindere mate aanwezig. Werkdruk zou gecreëerd kunnen worden door een agrarische productietak toe te voegen aan de boerderij. Er zijn echter cliënten die minder goed om kunnen gaan met werkdruk. Zorgboeren en begeleiders op de studiedag in Vorden gaven aan dat ook deze cliënten kunnen profiteren van de bedrijfsmatige sfeer. Van belang is dat er voldoende werkzaamheden zijn met weinig of geen druk. Cliënten blijken op de meeste zorgboerderijen geen financiële beloning te krijgen voor de werkzaamheden die zij verrichten. Om het werknemerschap volwaardig te maken zou er toch gedacht kunnen worden om de cliënten een vorm van beloning te geven. Tenslotte krijgen gewone werknemers ook een salaris. Op dit moment is daar echter onvoldoende budget voor.

7.2 Aandachtspunten bij verschillende typen zorgboerderijen

Zorgboerderijen zijn er in vele soorten en maten. Zorgboerderijen onderscheiden zich niet alleen naar agrarisch bedrijfstype; er is een enorme verscheidenheid in de manier waarop landbouw en zorg zich tot elkaar verhouden. Daarbij spelen diverse zaken een rol. Te denken valt aan de intensiteit van begeleiden van cliënten, de verhouding tussen inkomsten uit de landbouw en inkomsten vanuit de zorg, investeringen voor voorzieningen op de zorgboerderij en het aanpassen van werkzaamheden aan cliënten. In dit onderzoek hebben we zes boerderijen bezocht; drie meer bedrijfsmatige zorgboerderijen en drie instellingsboerderijen.

Hassink & Trip (2000) komen tot een indeling in vijf typen zorgboerderijen. Deze indeling is de meest toegepaste indeling in de landbouw-en-zorgsector. In het kwaliteitssysteem voor zorgboerderijen is er een zesde type aan toegevoegd. De zes typen zorgboerderijen worden hieronder besproken. De omschrijvingen komen uit het kwaliteitssysteem zorgboerderijen van het Landelijk Steunpunt voor Landbouw & Zorg (2002).

Type 1

Het bedrijf staat open voor cliënten die toekijken, in contact komen met dieren, deelgenoot zijn van de sfeer op de boerderij, 'meelopen' met de zorgboer en eventueel op vrijwillige basis een handje toesteken.

De zorgboer verricht zijn normale dagelijkse werkzaamheden, de aanwezigheid van de cliënten vraagt een minimale tijdsinvestering. De begeleiding is in handen en onder verantwoordelijkheid van externe begeleiders. Eventuele aanpassingen en of voorzieningen zijn puur gericht op fysieke toegankelijkheid van de boerderij voor cliënten en op veiligheid ten aanzien van een passieve deelname.

Type 2

Een efficiënt productiebedrijf waarbij een klein aantal (maximaal drie) cliënten de boer en de boerin helpt met de uitvoering van dagelijkse werkzaamheden. De cliënten kunnen relatief zelfstandig werken en worden daarin door de boer of boerin begeleid. De agrarische activiteiten zijn de belangrijkste bron van inkomsten. Er zijn geen speciale voorzieningen aangelegd en de aanpassingen in werkzaamheden zijn gering.

Type 3

Een efficiënt productiebedrijf waarin de zorgfunctie in beperkte mate is geïntegreerd met de productietak van het bedrijf. Wanneer meerdere (meer dan drie) cliënten deelnemen, zijn er voorzieningen aangelegd zoals een kantine en apart sanitair. De cliënten kunnen dagelijkse werkzaamheden uitvoeren en hebben daarbij meer dan een toezien oog nodig. De zorgboer draagt verantwoordelijkheid voor de productie en één van de gezinsleden (meestal de boerin) neemt de begeleiding op zich. Indien dat voor de cliënten wenselijk is, worden er nieuwe, minder commercieel gerichte werkzaamheden opgezet, gedacht kan worden aan een moes- of kruidentuin, konijnenfokkerij of geitenweide.

Type 4

Een bedrijf waarin het productiegedeelte zodanig aanpassingen zijn gemaakt dat cliënten er optimaal aan kunnen deelnemen. Een efficiënte landbouwproductie blijft echter een belangrijke doelstelling. Er zijn meer dan zes cliënten aanwezig en de begeleiding is in handen van de zorgboer en/of externe begeleider(s).

Er is een kantine en er zijn aparte sanitaire voorzieningen. De inkomsten uit zorggelden en uit de agrarische productie hebben ongeveer gelijke omvang.

Type 5

Een agrarisch bedrijf waarbinnen de zorg centraal staat en het productiegedeelte daar volledig op aangepast is. Er wordt veel tijd en aandacht besteed aan het ontwikkelen van activiteiten die een gevarieerd werkaanbod leveren, in combinatie met een goed commercieel product.

Er zijn meer dan zes cliënten aanwezig. Zij worden begeleid door speciaal daartoe aange- stelde begeleiders. De boer(in) kan hierbij een rol spelen. Er is een kantine, er zijn aparte sanitaire voorzieningen en eventueel is er een kantoor- of gespreksruimte aanwezig. De inkomsten uit zorggelden vormen het leeuwendeel van het bedrijfsinkomen. De inkomsten uit de landbouwproductie zijn vaak nauwelijks kostendekkend.

Type 6

De boerderij is een onderdeel van een zorginstelling. Het is geen zelfstandige onderneming; het bedrijf hoeft niet per definitie financieel gezond te zijn. Op de boerderij staat de zorg centraal en is sturend. De landbouwproductie is volledig aangepast aan de mogelijkheden van cliënten. De inkomsten zijn voor het overgrote deel afkomstig uit de zorggelden.

Zoals al eerder aangegeven: elke zorgboerderij is uniek en bovendien hebben wij in het kader van dit onderzoek niet alle typen zorgboerderijen bezocht. De bezochte boerderijen behoren tot de typen 3, 4, 5 en 6. Toch is het van belang stil te staan bij de vraag welke aspecten van een bedrijfsmatige zorgboerderij zoals beschreven in hoofdstuk 5 bij een bepaald type boer- derij extra aandacht behoeven. Dit biedt een basis voor ontwikkeling. Op basis van 'expert knowledge' hebben we de verschillende aspecten en typen zorgboerderijen in het onder- staande schema bijeen gebracht.

	Type 1	Type 2	Type 3	Type 4	Type 5	Type 6
De boer als rolmodel	+	++	++	++	+	-
De boer als ondernemer	-	+	++	++	+	-
Diversiteit aan activiteiten	+	+	++	+	++	++
Doorstroom cliënten	-	++	+	+	+	-
Kleinschalige opvang	+	++	++	+	+	-
Een 'echte' boerderij	-	++	++	++	+	-
Noodzakelijke werkzaamheden	-	++	++	+	+	-
Inclusie	-	++	++	+	+	-
Saamhorigheid	-	++	++	++	+	+
Leren van elkaar	-	-	+	++	++	+
Kennis van de landbouw	++	++	++	++	+	-
Werkdruk	-	++	+	+	+	-
Beloning	-	-	-	-	-	-

Verklaring: ++ sterke mate aanwezig, + aanwezig, - in mindere mate aanwezig, - afwezig

Zorgboerderijen van type 6 (instellingsboerderij) bieden over het algemeen een omgeving met een geringe werkdruk, ruime mogelijkheden om de werkzaamheden aan te passen aan de wensen en mogelijkheden van de cliënten. Dit type zorgboerderij biedt een veilige omgeving, met name voor cliënten met minder mogelijkheden. De uitdaging voor dit type boerderij is om voldoende ondernemerschap te ontwikkelen, zich bewust te zijn van zinvolle werkzaamheden en begeleiders aan te stellen met kennis van de landbouw.

Een interessant voorbeeld is boerderij 4 uit het onderzoek. De boerderij is weliswaar onderdeel van een zorginstelling, maar wordt gerund op een bedrijfsmatige manier. De aanwezigheid van een echte boer, de werkvelden met een bedrijfsmatige omvang, de begeleiders die landbouwkundige kennis hebben en de afzet van de landbouwproducten zorgen ervoor dat deze boerderij andere kwaliteiten heeft dan de andere instellingsboerderijen. Deze opzet biedt cliënten naast veiligheid meer mogelijkheden voor uitdaging en betrokkenheid. Dit biedt cliënten een omgeving die meer mogelijkheden biedt om tot persoonlijke groei en ontwikkeling te komen.

Zorgboerderijen van type 2, 3 en 4 bieden van nature een meer bedrijfsmatige omgeving waar een bepaalde werkdruk, zinvolle werkzaamheden, de boer en landbouwkennis aanwezig zijn. Aandachtspunten bij deze typen zijn: voldoende diversiteit van de werkzaamheden, niet te hoge werkdruk, met name voor cliënten met minder mogelijkheden en voldoende kennis om methodisch te kunnen werken. Het lijkt erop dat gangbare, sterk gemechaniseerde bedrijven de minste diversiteit in zinvolle werkzaamheden bieden. Dit kan gecompenseerd worden door extra activiteiten toe te voegen aan het bedrijf; in de praktijk blijken dit vaak niet-bedrijfsmatige activiteiten te zijn. Dit gebeurt onder andere op boerderij 2 uit het onderzoek. Deze niet-bedrijfsmatige activiteiten contrasteren met het bedrijfsmatige deel van het bedrijf. De zorgboer moet in zo'n geval oppassen dat het specifieke karakter van de zorgboerderij niet verdwijnt.

Op biologische gemengde bedrijven wordt door de geringe mechanisatie en de verschillende werkvelden van nature een grote diversiteit in noodzakelijke zinvolle werkzaamheden aangeboden.

Op de studiedag in Vorden werd duidelijk aangegeven dat het voor elke zorgboerderij van belang is op zoek te blijven naar de juiste (gezonde) spanning tussen economische en zorgdoelstellingen. Als de balans naar één van de kanten te ver doorslaat, dan komt de kwaliteit van de landbouw of de kwaliteit van de zorg in het geding. Waar de optimale balans ligt, is afhankelijk van de bedrijfsopzet, visie van de zorgboer en doelstellingen van cliënten.

7.3 Een goede dagbesteding

7.3.1 Eigenschappen van een boerderij: aanwezigheid, opmerken en er naar handelen

De basisfactor voor een goede dagbesteding is dat er een duidelijke intentie en visie aanwezig is om de cliënt optimale ontwikkelingsmogelijkheden te bieden en dat aangesloten wordt bij de individuele cliënt en zijn wensen, motieven, perspectieven, vaardigheden, achtergrond en persoonlijkheid (Coenen-Hanegraaf *et al.*, 1999).

Vormgeven aan een goed dagbestedingsaanbod is een proces, waarin naar een goede afstemming tussen persoon en omgeving wordt gewerkt; wat kan en wil deze persoon en wat heeft de omgeving te bieden? Dit algemene principe geldt ook voor de dagbesteding op al dan niet bedrijfsmatige zorgboerderijen.

Een omgeving kan opgevat worden als een 'kans' met drie te onderscheiden niveaus: omgevingskenmerken kunnen aanwezig zijn, al dan niet worden opgemerkt en er kan al dan niet naar gehandeld worden (Ketelaars, 1997).

Het eerste niveau houdt in dat er voor cliënten een stimulerende omgeving aanwezig is. Een zorgboerderij biedt zo'n omgeving. Een bedrijfsmatige zorgboerderij biedt die in principe meer dan een niet-bedrijfsmatige, zo blijkt uit het onderzoek. Het bedrijfsmatige karakter biedt cliënten ook meer kansen om niet alleen veiligheid, maar ook uitdaging en verbinding te ervaren. Deze omgeving biedt de mogelijkheid tot goede dagbesteding en groei- en ontwikkelingsmogelijkheden, maar cliënten moeten deze mogelijkheid wel opmerken. Ze moeten er betekenis aan ontlenen. Uit de interviews met de cliënten komt naar voren dat zij dat doen. Of alle cliënten dat in voldoende mate doen, valt op grond van dit onderzoek niet te zeggen.

De omgeving is er, cliënten nemen een kansrijke omgeving waar en vervolgens moeten zij er dan ook naar kunnen handelen. Ook dat blijkt op de zorgboerderijen te gebeuren. Onvoldoende duidelijk is echter wel op welke manier (met welke methoden) zorgboeren en begeleiders de tweede (het opmerken van de kansrijke omgeving) en derde stap (het gebruik maken van de kansrijke omgeving) realiseren. De nadruk die in de literatuur over 'goede dagbesteding' gelegd wordt op methodisch werken, zien we niet terug.

7.3.2 Vervulling van basale intermenselijke behoeften

In hoofdstuk 4 is aangegeven dat mensen behoefte hebben aan voldoende veiligheid, uitdaging en verbondenheid (Hassink en Ketelaars, 2003) en dat er volgens Weiss (1973) zes basale intermenselijke behoeften zijn die van belang zijn voor het ervaren van welzijn. In de vorige hoofdstukken zijn vele voorbeelden gegeven waarin duidelijk werd op welke manier de boerderijomgeving bijdraagt aan het vervullen van deze behoeften. Hieronder wordt kort ingegaan op de bijdrage die de boerderij kan bieden aan het vervullen van die zes basale intermenselijke behoeften.

- Attachment: Het leven in een (zorgboeren)gemeenschap biedt de mogelijkheid emotionele banden aan te gaan met de boer en zijn gezin en met andere hulpboeren. Dit levert gevoelens van veiligheid en nabijheid op. Kleinschaligheid en interactie met het boerengezin biedt de meeste mogelijkheden voor attachment.
- Social integration: het ' horen bij' een gemeenschap van mensen die dezelfde werkzaamheden en interesses delen heft eenzaamheidsgevoelens op, geeft de hulpboer een 'identiteit'. Social integration heeft meer kans als iedereen betrokken is bij het bedrijf en er saamhorigheid is. Dit kan bevorderd worden door kleinschaligheid, het samenwerken in koppels en het samen lunchen.
- Reassurance of worth: de waardering en erkenning die de hulpboer van de boer, andere medewerkers en bezoekers krijgt, doet de zelfwaardering (en ook het plezier in het werk) van de hulpboer stijgen. Reassurance of worth is het meest kansrijk als begeleiders voldoende kennis hebben van de landbouw en op basis van autoriteit erkenning en waardering kunnen geven en de goede balans tussen het bieden van uitdaging en veiligheid vinden.
- Reliable alliance: de hulpboer is zich er van bewust dat hij altijd op de anderen (vooral de echte boer) kan rekenen als hij hulp nodig heeft. Dit zal de kwetsbaarheid van de hulpboer doen afnemen en hij kan groeien als 'persoon'. Kleinschaligheid, duidelijkheid in rollen en verantwoordelijkheden en de aanwezigheid van een echte boer werken hierbij positief.
- Guidance: de hulpboer zal de boer als mentor en als rolmodel zien. Dit zal gevoelens van angst en onzekerheid weg nemen en biedt de hulpboer de mogelijkheid zich optimaal te ontwikkelen in zijn professie.
- Opportunity for nurturance: het dragen van verantwoordelijkheid voor het welzijn van anderen (voor het boerengezin, de dieren, de gewassen) zal de hulpboer het gevoel geven nuttig te zijn. Dit draagt eraan bij dat hij zich een (vol)waardig lid van de samenleving voelt.

Uit de voorbeelden blijkt dat de setting van een bedrijfsmatige boerderij met een echte boer, interactie met het gezin, kleinschaligheid en kennis van en betrokkenheid bij het bedrijf en de landbouw ruime mogelijkheden biedt voor de vervulling van bovengenoemde basale behoeften. Bij instellingsboerderijen is dit minder vanzelfsprekend.

7.3.3 Methodisch werken en presentie

De vraag is of een hoge mate van methodisch werken voor zorgboeren (en misschien ook begeleiders) op zorgboerderijen wenselijk en haalbaar is. Is een boerderij niet juist een werkplek die op het 'gewone leven' lijkt waar zorgmethodisch werken niet aan de orde is? Waar door de aanwezigheid van de boer en de structuur cliënten, boeren en begeleiders als vanzelf aan de slag gaan? Een bedrijfsmatige zorgboerderij lijkt bij uitstek een plek waar door de aanwezigheid van de boer, het samen werken aan een klus als onderdeel van het dagelijkse

leven er ruimte is voor de aandachtige, actieve tussenmenselijke relatie waardoor groei, leren en ontwikkeling optreden, zoals verwoord in de presentie-benadering (Dröes, 2003). Deze aandachtige, tussenmenselijke relatie vereist wel een disciplinerende van de persoonlijke grondhouding, een voortdurende vorming en verfijning van persoonlijke kwaliteiten (Meininger, 2002). Kijken we naar een discussie uit de hoek van de rehabilitatie in de psychiatrie dan zien we ook daar een pleidooi voor methodisch werken, voor professionele inhoud en de aanwezigheid van de persoon. Volgens Dröes (2003) gaat het er in de rehabilitatie om het persoonlijke en professionele in de relatie cliënt-hulpverlener te verbinden. Dit doet onderzoekers op dat terrein concluderen: 'De voor rehabilitatie vereiste professionaliteit is, mede vanwege de combinatie met de vereiste aanwezigheid als persoon, bepaald geen sinecure. Wie ooit dacht dat rehabilitatie vooral een kwestie van 'doen' is, weet wel beter (Van Weeghel & Graste, 2003). Wij zien hierin een discussiepunt voor het veld van landbouw en zorg. Tegelijkertijd biedt dit onderzoek de mogelijkheid om een stap vooruit te doen, waar het gaat om het bewust vormgeven van de praktijk van alledag op zorgboerderijen, zowel bedrijfsmatige als niet-bedrijfsmatige. We pleiten voor het combineren van de goede intentie van de zorgboer en zijn presentie, een voortdurende vorming en verfijning van zijn persoonlijke kwaliteiten, met een methodische aanpak die leidt tot bewustzijn hoe optimaal gebruik gemaakt kan worden van de mogelijkheden die de boerderijomgeving biedt. Dit kan ertoe bijdragen dat dagbesteding op zorgboerderijen vanuit cliëntenperspectief een succes is, dan wel blijft.

7.4 Aanbevelingen

Het onderzoek laat zien dat bedrijfsmatige zorgboerderijen, door de aanwezigheid van een echte boer, noodzakelijke werkzaamheden, kleinschaligheid, het sociale netwerk en kennis van de landbouw bij begeleiders, cliënten meer mogelijkheden bieden voor ontwikkeling en inclusie in de samenleving en vervulling van basale intermenselijke behoeften dan niet-bedrijfsmatige zorgboerderijen. Het onderzoek laat ook zien dat bedrijfsmatige zorgboerderijen en instellingsboerderijen en de landbouw-en-zorgsector veel van elkaar kunnen leren.

In het kader van dit onderzoek doen we aanbevelingen op verschillende niveaus en voor verschillende actoren.

Aanbevelingen voor vertegenwoordigers van de zorglandbouwsector

- Breng de specifieke waarde van het bedrijfsmatige karakter voor het voetlicht en profileer je daarmee als sector. Bedrijfsmatige zorgboerderijen hebben met name een meerwaarde voor cliënten die toe zijn aan meer uitdaging en die zich voorbereiden op doorstroming naar regulier werk.
- Maak de sector bewust dat de goede intentie van de zorgboer en zijn presentie gekoppeld moeten worden met een methodische aanpak die leidt tot bewustzijn en optimaal gebruik van de mogelijkheden die de boerderijomgeving biedt.
- Stimuleer dat bedrijfsmatige zorgboerderijen aandacht schenken aan een methodische aanpak, zonder dat het gewone van de boerderij verloren gaat.
- Stimuleer dat niet-bedrijfsmatige zorgboerderijen bedrijfsmatige elementen invoegen.
- Stimuleer vervolgonderzoek dat verdere onderbouwing geeft voor de betekenis van het bedrijfsmatige karakter voor verschillende doelgroepen.

Aanbevelingen voor zorgboer en begeleider:

- Zorg dat op een zorgboerderij een echte boer aanwezig is en een echte boer blijft.
- Stel begeleiders aan met voldoende landbouwkundige en zorgkennis.
- Blijf alert op produceren van kwaliteitsproducten die ook economisch interessant zijn.
- Maak tijd voor reflectie en ontwikkeling van competenties en persoonlijke kwaliteiten waardoor goede intenties van de zorgboer en begeleider resulteren in het optimaal inzetten van de kwaliteiten van de bedrijfsmatige boerderij ten behoeve van de ontwikkelingsmogelijkheden van cliënten.

Aanbevelingen voor zorginstellingen:

- Bied ruimte voor creativiteit en ondernemerschap en stimuleer dynamiek bij de instituutsboerderijen en de bedrijfsmatige zorgboerderijen waarmee wordt samengewerkt.
- Creëer ruimte voor methodisch werken en reflectie op de manier waarop gebruik gemaakt kan worden van de mogelijkheden die de boerderijomgeving biedt en ondersteun zorgboeren hierin.

Aanbevelingen op beleidsniveau voor ministeries en zorgverzekeraars:

- Biedt mogelijkheden voor zorgdiensten waar AWBZ-financiering en ondernemerschap samengaan.
- Stimuleer onderzoek dat bijdraagt aan het onderbouwen en verwoorden van de kwaliteiten van bedrijfsmatigheid in relatie tot visies op goede dagbesteding, goede zorg en persoonlijke ontwikkeling.
- Stimuleer onderwijs waar zorgboeren en begeleiders agrarisch, zorginhoudelijk, methodisch worden geschoold en waar aandacht is voor persoonlijke kwaliteiten en competenties.

8. Geraadpleegde literatuur

- Baart, A., 2001.
Een theorie van presentie.
Utrecht, Lemma.
- Berkel, R. van, 1997.
Van bescherming naar participatie. Veranderde opvattingen over de verhouding tussen arbeid en zorg. In: Handboek Dagbesteding, red. T. Hanekamp.
Houten, Bohn Stafleu van Loghum.
- Buunk, B.P. & V. Hoorens, 1992.
Social support and stress: The role of social comparison and social exchange processes.
British Journal of Clinical Psychology 31: 445-457.
- Coenen-Hanegraaf, M., B. Valkenburg, M. Ploeg & H. Coenen, 1999.
Begeleid werken; theorie en methodiek van een individuele, vraaggerichte benadering.
Utrecht, Jan van Arkel.
- Coenen, F. & B. Valkenburg. 2002.
Kwaliteitscriteria voor (re)integratie. Verbetering van arbeids(re)integratie door versterking van het cliëntenperspectief.
In: Tijdschrift voor arbeid, nr. 2: 139-159.
- Dröes, J., 2003.
Persoonlijke en professionele waarden in het rehabilitatieproces.
In: Passage, nr. 4: 209-218.
- Dürkheim, E., 1951.
Suicide: A study on sociology.
Glencoe, IL: Free Press. (Original work published in 1897).
- Hassink, J. & G. Trip, 2000.
Landbouw en zorg loont. Bedrijfseconomische analyse van verschillende bedrijfsopzetten voor zorgboerderijen.
Wageningen, Wetenschapswinkel Wageningen Universiteit en Researchcentrum.
- Hassink, J., 2002.
De betekenis van landbouwhuisdieren in de hulpverlening. Resultaten van interviews met professionals op zorg- en kinderboerderijen.
Wageningen, Plant Research International.
- Hassink, J. & D. Ketelaars, 2003.
De bodem onder de zorgboerderij. Naar een onderbouwing van de heilzame eigenschappen van een zorgboerderij. In: Handboek Dagbesteding.
Houten, Bohn Stafleu van Loghum.
- Hassink, J., S. Meijerink, C. de Smet & B. Rotmensen, 2002.
Kwaliteitsstelsel Zorgboerderijen Versie 3.0, maart 2002.
De Glind, Landelijk Steunpunt voor Landbouw & Zorg.
- Hendriks, M.R.C., 2001.
Werkwensen van mensen met een verstandelijke handicap volgens hun activiteitenbegeleiders.
Scriptie.
- Ketelaars, D., 1997.
Zoeken naar woorden: een literatuurstudie over dagbesteding van mensen met een (zeer) ernstige verstandelijke handicap.
Utrecht, Vereniging Gehandicaptenzorg Nederland
- Ketelaars, D., 2003.
Hoedo, een bedrijfsmatige zorgboerderij? Een conceptuele verkenning.
Wageningen, Plant Research International.
- Ketelaars, D. & J. van Weeghel, 1994.
Supported Employment. Een nieuwe methode voor arbeidsrehabilitatie in Nederland.
Utrecht, Nederland Centrum Geestelijke Volksgezondheid.

- Ketelaars, D., E. Baars & H. Kroon, 2001.
Werkend herstellen. Een onderzoek naar therapeutische (leef)werkgemeenschappen voor mensen met psychiatrische problematiek.
Utrecht, Trimbos-instituut.
- Ketelaars, D., N. van Erp & J. Hassink, 2002.
Landbouw en zorg in beeld. Blik op heden en toekomst.
Wageningen, Plant Research International.
- Kersten, M.C.O., E. Kieft & M.I.M. Schuurman, 2002.
Kwaliteit in Perspectief. Resultaten van onderzoek naar de kwaliteitsevaluaties van Stichting Perspectief.
Utrecht, Bisschop Bekkers Instituut / Landelijk KennisNetwerk Gehandicaptenzorg.
- Meertens, R.W. & I. von Grumbkow, 1992.
Sociale psychologie (tweede editie).
Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Meiniger, H.P., 2002.
Zorgen met zin. Ethische beschouwingen over zorg voor mensen met een verstandelijke handicap.
Amsterdam, SWP.
- Meiniger, H.P., 2003.
Plaatsen en passages. Een ethische beschouwing bij plaatsingsproblematiek.
Symposium Meldpunten LVG: thuis in regie. De Reehorst Ede.
- Omslag, 1997.
Ontmoeting landbouw en zorg. Inventarisatie praktijkervaringen zorgboerderijen.
Vorden, Stichting Omslag.
- Roetering, E., 1999.
In Federatie van ouderen. Kaders, pg. 5-6.
- Schachter, S., 1959.
The psychology of affiliation.
Stanford: Stanford University Press.
- Smet, C. de, 1999.
Kwaliteit, basis voor vertrouwen. Het zichtbaar maken van de kwaliteit van werken op Leer- Werk- Zorgbedrijven.
Geesbrug, Stichting Leer- Werk- Zorgbedrijven in Noord en Oost Nederland.
- Vaux, A., 1988a.
Social support: theory, research and intervention.
New York: Preager Publishers.
- Vaux, A., 1988b.
Social and Emotional Loneliness. The role of Social and Personal Characteristics.
Personality and Social Psychology Bulletin 14: 722-734.
- Weeghel, J. van. 1995.
Herstelwerkzaamheden. Arbeidsrehabilitatie van psychiatrische patiënten.
Utrecht, SWP.
- Weeghel, J. van & Graste, G., 2003.
Over oude en nieuwe waarden in de rehabilitatie.
In: Passage, nr. 4: 227-232.
- Wehman, P., P. Sale & W. Parent, 1992.
Supported Employment. Strategies for Integration of Workers with Disabilities.
Boston, Endover Medical Publishers.
- Weiss, R.S., 1973.
Loneliness: The experience of emotional and social isolation.
Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Wilken J.P., J. P. Dröes, J. van Weeghel & E. Karman-Mogendorff, 2003.
Rehabilitatie: naar een gemeenschappelijk referentiekader.
In: Passage, nr. 3.
- Zomerplaaig, J., 1997.
Genoeg te doen. Deel 3. Werkend(er)wijs.
Utrecht: VGN.

Bijlage I. Opzet en verloop van het onderzoek

I-1 Methode van onderzoek

In deze bijlage worden de opzet en het verloop van het onderzoek beschreven. De selectie van zorgboerderijen en doelgroep komt aan de orde, evenals de onderzoeksmethoden en gegevensverwerking.

Eerste onderzoeksvraag: conceptuele verkenning

De vraag wat wordt verstaan onder het agrarisch bedrijfsmatige karakter van een zorgboerderij beantwoordden wij met behulp van een concept mapping. Concept mapping is een kwalitatieve onderzoeksmethode die geschikt is voor het in kaart brengen van begrippen waarvan de precieze invulling en betekenis niet helder is. Zie paragraaf 2.3 voor verdere uitleg en verloop van dit onderdeel.

Tweede onderzoeksvraag: voor- en nadelen bedrijfsmatige karakter

Voor een inventarisatie vanuit cliëntenperspectief van de voor- en nadelen van zorgboerderijen met en zonder een agrarisch bedrijfsmatig karakter zijn de onderzoeksgegevens van beide soorten boerderijen vergeleken. Gegevensverzameling vond plaats middels observaties en interviews tijdens werkbezoeken aan zes verschillende zorgboerderijen. Tevens zijn er bij enkele zorgboerderijen documenten bekeken. Een verdere uitleg vindt plaats in paragraaf 2.4.

Derde onderzoeksvraag: toekomst van landbouw en zorg

Uit de resultaten van de eerste twee deelonderzoeken volgen aanbevelingen voor zorgboeren en andere betrokken partijen. Hierbij betrekken wij ook literatuur over de ontwikkeling van zowel de landbouw-en-zorgsector en een tweetal gesprekken met experts op het gebied van landbouw en zorg. Uitleg over dit onderdeel van het onderzoek staat in paragraaf 2.5.

I-2 Vooronderzoek: conceptuele verkenning

De eerste stap in de beantwoording van de onderzoeksvragen is het verschaffen van duidelijkheid over het begrip 'bedrijfsmatig karakter' van een zorgboerderij. Met behulp van concept mapping voerden wij een conceptuele verkenning uit naar het concept 'bedrijfsmatig karakter van zorgboerderijen'.

Een groep van 17 mensen – zorgboeren, cliënten en familieleden, adviseurs 'landbouw en zorg' en een job coach – deed tijdens een brainstormfase uitspraken over het agrarisch bedrijfsmatige karakter van zorgboerderijen. Die uitspraken zijn vervolgens door de aanwezigen geordend naar belang en inhoud. Na de verwerking door een speciaal computerprogramma resulteerde dit in een grafische weergave (zie Hoofdstuk 3, p. 15) van kenmerken van een agrarisch bedrijfsmatige zorgboerderij (Ketelaars, 2003).

I-3 Veldonderzoek: inventariseren van de voor- en nadelen van het bedrijfsmatige karakter van een zorgboerderij

Selecteren van zorgboerderijen

Alle zorgboerderijen in Nederland zijn opgenomen in een bestand van het Landelijk Steunpunt voor Landbouw en Zorg. Hieruit selecteerden wij de zorgboerderijen die dagbesteding bieden aan mensen met een verstandelijke beperking én met een startdatum van voor 2000. (Zorgboerderijen die net gestart zijn kunnen last hebben van kinderziekten die de resultaten van het onderzoek zouden kunnen beïnvloeden. Er is daarom gekozen voor zorgboerderijen die al een aantal jaren bezig zijn.)

Het Landelijk Steunpunt heeft een selectie gemaakt van zowel bedrijfsmatige zorgboerderijen als instellingsboerderijen die voldoen aan de bovengenoemde criteria. De zorgboerderijen zijn willekeurig opgebeld met de vraag of zij mee wilden werken aan het onderzoek. Uit de selectie van zorgboerderijen hebben uiteindelijk drie bedrijfsmatige en drie instellingszorgboerderijen meegewerkt.

Overzicht van de zorgboerderijen die meededen aan het onderzoek.

Boerderij	Type	Aantal deelnemers	Aantal fte en type begeleiding	Type (zie H 7)
1	Topfok berenhouderij	3-5	2; boer, boerin en begeleider zorginstelling	3-4
2	Leghennen	4-6	1,5; boerin en begeleider vanuit zorginstelling	3-4
3	Varkens	5-9	2,5; boer, boerin en vrijwilliger/ begeleider	3-4
4	Melkvee, vollegrondsteelt en zuivelbereiding	10-15	3; boer, boerin en begeleider vanuit de landbouw	4-5
5	Melkgeiten en kleinschalig beheer van verschillende dieren	12-16	3; beheerder boerderij en begeleiders vanuit de zorg	6
6	Kleinschalig beheer van verschillende dieren en tuinbouw (tuin- en kamerplanten)	10-14	2; beheerder boerderij en begeleider vanuit de zorg	6

Keuze onderzoeksmethode

Onderzoek naar de voor- en nadelen vanuit cliëntenperspectief van een bedrijfsmatige zorgboerderij behelst onderzoek naar betekenisgeving en vraagt daarom om kwalitatieve methoden: interviews en participatieve observaties.

Opstellen vragenlijst

De vragenlijst voor de interviews is ontwikkeld vanuit de clusters van de concept-map. De vragen zijn zo gesteld dat het antwoord duidelijk maakt hoe op een boerderij een bepaald cluster invulling krijgt. Als voorbeeld cluster 1: financiële beloning, de cliënten kregen de vraag of zij geld ontvangen voor hun werk op de zorgboerderij en als ze geen salaris kregen, hoe ze dat vonden.

Alle negen clusters zijn op deze wijze langsgelopen. De vragenlijst bleek tijdens het afnemen echter te lang te zijn en is daarom ingekort. Observaties (en vragen stellen tijdens observaties) leverden de antwoorden op de resterende vragen.

Observaties

De observaties hadden een tweeledig doel: meewerken met de cliënten en zo al doende vragen aan hen stellen en daarnaast al meewerkend inzicht verwerven in het reilen en zeilen van de zorgboerderij in het algemeen.

Tijdens één van de werkdagen liep er een medewerker van STAB³ mee met de onderzoeker om te bekijken of de gezamenlijke observaties overeenkwamen.

Interviews met cliënten

Met 18 cliënten hielden wij interviews. Op iedere zorgboerderij vond een gesprek plaats met drie cliënten. De cliënten waarmee gesproken is zijn over het algemeen cliënten met een hoger niveau.

De onderzoeker liep per werkdag mee in de dagelijkse werkzaamheden van één tot twee cliënten. De onderzoeker stelde de cliënt, al meewerkend, vragen. Deze vertrouwde context verlaagde voor cliënten de drempel om te antwoorden. De verhouding tussen de cliënt en onderzoeker was zoveel mogelijk die van een collega, die zijn nieuwe collega vertelt wat voor werkzaamheden hij moet gaan verrichten. Dit plaatste de cliënt in de positie van degene die alles weet over het bedrijf. De cliënten bleken graag te willen vertellen over hun bezigheden en ervaringen.

Bij het merendeel van de cliënten (15) is bovendien een interview afgenomen in een gewone interviewsetting; in de kantine of op het kantoor. Dit gesprek is in de meeste gevallen opgenomen op band. De gegevens van zowel de gesprekken tijdens het werk als de interviews zijn uitgewerkt.

Interviews met de zorgboeren en begeleiders

In totaal interviewde de onderzoeker 16 zorgboeren en begeleiders; dat zijn bijna alle mogelijke zorgboeren en begeleiders op de boerderijen. De interviews zijn opgenomen op band en verbatim uitgewerkt.

Een lastige factor tijdens het afnemen van de interviews met zorgboeren en begeleiders was de beschikbare tijd. Zorgboeren en begeleiders hadden over het algemeen weinig tijd voor een interview, er was vaak te weinig begeleiding aanwezig om de cliënten een uur alleen te laten. Om deze reden is de uiteindelijke vragenlijst dan ook ingekort.

Documentanalyse

Tot slot heeft de onderzoeker bij de zorgboerderijen documenten bekeken: kwaliteitssystemen, evaluatierapporten en zorgdossiers. Deze documenten leveren gegevens op over de doelstellingen op een zorgboerderij, leerdoelen voor cliënten en de ontwikkeling van een cliënt.

Analyseren gegevens

De analysefase bestond uit een drietal stappen:

Stap 1

De uitgewerkte observaties en interviews zijn doorgenomen met de vraag: welke factoren op de betreffende zorgboerderij worden door cliënten aangedragen als voor- of nadelen? Welke factoren zijn vanuit cliëntenperspectief als voordelig dan wel nadelig aan te merken? De verschillende succes- en faalfactoren die naar voren kwamen uit de observaties en interviews zijn onderstreept. Dat zijn factoren die in de ogen van cliënten en vanuit cliëntenperspectief (wij maakten daarvoor onder andere gebruik van de checklist van de Stichting Perspectief en van literatuur over goede dagbesteding) en in de ogen van de zorgboeren bijdragen aan de kwaliteit van het bestaan van cliënten.

---

³ STAB is een adviesbureau voor advisering, begeleiding, onderzoek en scholing op het gebied van arbeidsrehabilitatie in dagbestedingcentra.

Stap 2

De onderstreepte passages zijn nogmaals doorgenomen en dit maal is bekeken of de factoren die uit stap 1 naar voren kwamen te maken hadden met het bedrijfsmatige karakter van de zorgboerderij. De passages die een verband hadden met het bedrijfsmatige karakter van de zorgboerderij kregen de code 1. De passages met de factoren die los stonden van het bedrijfsmatige karakter van de zorgboerderij, maar die wel een bijdrage leverden aan de kwaliteit van het bestaan van een cliënt kregen de code 2.

Stap 3

Vervolgens is bekeken welke passages met de factoren die te maken hebben met het bedrijfsmatige karakter van een zorgboerderij vanuit cliëntenperspectief voordelig zijn voor een cliënt (succesfactor) en welke factoren nadelig zijn voor een cliënt (faalfactor); hierbij is gebruik gemaakt van de literatuur over zorg en dagbesteding vanuit cliëntenperspectief, zoals in hoofdstuk 3 besproken.

Stap 4

In de analyse zijn de uitspraken en observaties geclusterd tot succesfactoren van zorgboerderijen die samenhangen met de aan- of afwezigheid van een bedrijfsmatig karakter. De clustering is gerelateerd aan de clustering van de items in de concept mapping (daar kwamen ook de interviewvragen uit voort en deze items vormden een leidraad voor de observaties).

Begeleidingscommissie

De voortgang en tussenresultaten van het onderzoek zijn regelmatig besproken in de begeleidingscommissie. In de begeleidingscommissie was het werkveld goed vertegenwoordigd (zie voorwoord). De intensieve discussies leidden tot ideeën en inzichten die een belangrijke bijdrage leverden aan de kwaliteit van het rapport.

Discussiegroepen Vorden

In de eindfase van het onderzoek zijn de voorlopige resultaten gepresenteerd op een studiedag voor zorgboeren. Er waren ruim 60 zorgboeren en begeleiders aanwezig. Op deze wijze konden de voorlopige resultaten getoetst worden aan het werkveld, tevens de grootste doelgroep van dit onderzoek. Op de studiedag hebben de verschillende zorgboeren en begeleiders in verschillende groepen gediscussieerd over stellingen die opgesteld waren naar aanleiding van de resultaten van het onderzoek. Tijdens deze discussies zijn er notulen gemaakt. Later zijn deze notulen verder uitgewerkt en als materiaal meegenomen in het onderzoek.